Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 15 пятница

№ 30 (14530)

Садар өртээ 10 көп.

(Чагыдар өртээ 6 көп.).

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ БЕШКИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бешки сессиязының ажыдыышкыны 1991 чылдың февральдың 18-те эртенгиниң 10 шакта ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының Кремльде хуралдаар залынга Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң каттышкан хуралы-биле болур.

ДҮҮН

НЕМЕЖИП-ЛЕ ТУРАР

Чаштар төрүттүнүп, аныяктар өг-бүле тудуп, амыдырал-чуртталгаже кады базып кирериниң документилерин холга ап турар база бир буянныг албан черлериниң бирээзи ХБАБ-ла болгай. Найысылал Кызылдың ХБАБ-ынга эрткен дыштаныр хүннерде дөрт аныяк өг-бүле өгленгениниң дугайында херечилелди байырлыг байдалга алган. Ада-иелери, төрелдери өгленишкеннерге байыр чедирип, эки чурттаарын күзээн.

Бо чылдың эгезинден бээр 77 аныяк өг-бүле тургустунган. Бичии чаштар база хөй төрүттүнүп турар. Чыл эгезинден 235 чаштарга төрүттүнген дугайында херечилелди тывыскан.

АЛДЫН КУДА

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, күш-ажылдың хоочуну Петр Павлович Федяев база Елена Гурьяновна Федяева олар бежен чыл бурунгаар Кызылдың ХБАБ-ынга бадылашканнар. Бо хүннерде оларның алдын кудазы болуп эрткен. Чырык чер кырынга дайын-чаага-даа киржип, аас-кежиктиг амыдыралды тургузуп, ону бодарадырынга үлүг-хуузун киирип келген хоочун фронтучунуң эрткен оруу узун. Бергелерни-даа чурттап эртип, амыдыралда ооң көрбээни чок. Тайбың ажыл-ишке аалының иштибиле кады киржип, чурттап, ажылдап, ажы-төлдү-дээ өстүргеннер. Оларның беш ажы-төлүнден он уруг-дарыг төрүттүнген. Хоочуннарның уругларының уруглары өзүп орар.

Аас-кежиктиг кырыыр назынны ам-даа чурттап, кадык чаагай, омак-сергек болурун оларга күзедивис.

БАЙЫР ЧЕДИРГЕННЕР

МАР-ның Завхан аймаандан келген делегация бистиң республикага дуржулга солчуп чорааш, дүүн чуртунче аъттаныпкан.

МАРН-ның Завхан аймак комитединиң секретары Б. Бунд, аймак комитединиң политиктиг ажылдакчызы Б. Мишигжав дүүн «Шын» солун редакциязынга кээп, солуннуң редколлегия кежигүннери-биле ужурашканнар. Моол аалчылар амгы нарын үеде СЭКП-ниң туружун боттуг, шын көргүзер, ооң ат-алдарын бужыглаар талазы-биле солуннуң журналистери кандыг ажылдарны кылып турарын сонуургаан, Солуннуң редакторы, Тыва АССР-ниң улус депутады В. Ф. Чадамба аалчыларның сонуургаан айтырыгларынга харыызын берип, тайылбырны кылган.

Моол аалчылар Завхан аймакта дөрт партия барын, оларның иштинде МАРН ның ролюн кысказы-биле чугаалааннар. Ниитизи-биле Араттың революстуг намы чидирген ат-алдарын эгидип ап турар дээрзин демдеглээн. Делегация кежигүннери шагаа-биле редакцияның коллективинге, солуннуң өгүү номчукчуларынга байыр чедирген болгаш чаа-чаа чедиишкиннерни күзээннер.

БӨГҮН

ШАГАА БАЙЫРЛАЛЫ

Национал чаңчылдарны болгаш ёзулалдарны катап тургузар болгаш хөгжүдер сорулга-биле база ажылчы чоннуң күзелин ёзугаар ай календарының чыл санаашкынының Чаа чылының бирги хүнү — Шагааны Тывага улустуң байырлалы кылдыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң веди чарлаан.

Бөгүн, февраль 15-те Тыва АССР-ге Шагааның бир дугаарында улустуң байырлалы кылдыр демдеглеп эрттирер.

Бөгүн Кызылдың В. И. Ленин аттыг шөлүнге 12 шакта Шагаа байырлалы эгелээр. Хой чылын уткуурунуң байырлалдыг ёзулалы болур. Орта республиканың болгаш хоорайның партия, совет органнарының, хөй-ниити организацияларының удуртукчулары, сарыг шажынның төлээлекчилери киржир.

Шагаа байырлалының ажыдыышкынынга киржип келгеннер «91-ниң Шагаазы» деп театржыткан көргүзүгнү көөр.

Янзы-бүрү маргылдаалар, конкурстар болур.

Аъш-чем бараaннарын садыглаарын организастаар.

* * *

Бай-Тайганың Көп-Сөөк хүрээзи эрткен чылдың төнчүзүнде ажыттынганын билир болгай силер. Шагаа байырлалының хүнүнде аңаа мөргүл кылып эрттирер сарыг шажынның төлээлекчилери киржир.

ДААРТА

«АЯН» КЛУБКА

Найысылалдың шупту школаларынга Шагаа байырлалын эрттиреринге белеткел ажылдарын чоруткан. Колдуунда субботада азы даарта ол байырлалдар эртер. Ону канчаар эрттирериниң тускай семинарын хоорайның № 5 школазынга баш бурунгаар-ла шупту директорларга, класстан дашкаар ажылдарның организакчыларынга көргүскен. № 5 школа чаа, интернационалчы составтыг уругларлыг школа. Школада «Аян» деп клуб ажылдап турар. Ол клубка Шагаа эрттирериниң ёзулалын кылган. Тыва театрның хоочуну ат-сураглыг улустуң артизи Н. О. Өлзей-оол амыр-менди солчурун, йөрээлдер салырын, саң кыпсырын дээш, өске-даа ёзулалдарны кончуг тода, билдингир кылдыр көргүскен, башкылар ону көрүп, билип алганнар. Даарта школаларынга баргаш, уругларынга көргүзүп өөредирлер.

Бо бүгүнү Кызыл хоорай күүскомунуң улус өөредилге килдизи организастап турар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

МОСКВА. (СЭТА-ның корр). Россия Федерациязының парламентизиниң февраль он үште болган пленарлыг хуралынга хүн чуруму-нуң айтырыышкынга немештир Казах ССР-ниң Дээди Совединиң өске республикалар парламентилеринге кыйгырыын чугаалажып көөр дугайында санал кирген. Ол документ «...диргелген айыылды болгаш улуг Эвилел күрүнениң сандарап дүжерин баш удур болдурбас дээш болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылырынче» кыйгырып турар.

Ол дугайында санал-онал солчуушкуну үргүлчүлелдиг болган. Ооң түннелинде сессияга чүгле ол кыйгырыгның бодун эвес, харын база Эвилел керээзин чарарынга белеткелдиң канчаар чоруп турарын база чугаалажып көөрүн шиитпирлээн.

Палаталарның каттышкан хуралынга ол ышкаш «РСФСР-ниң күрүнениң үндүрүг албанының дугайында» хоойлу төлевилелин чугаалажыры-биле киирген. Ону чугаалажып көрүп турарының үезинде эрткен чылдың чазынында тургустунган үндүрүг инспекциязының барык 22 миллион саңажылгаларны хынааны демдеглээн. Ооң түннелинде республика бюджединге ийи миллион хире рубль немешкен. Бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Ооң соонда палаталарның ийи аңгы хуралы болган.

ОНЗА КОМИССИЯНЫҢ ХУРАЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок съездизиниң Аъш-чем талазы-биле онза комиссиязының хуралы РСФСР-ниң Советтер бажыңынга болган. Хуралды РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин эрттирген. Ол дугайын РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң парлалга албаны дыңнаткан.

Аңаа аъш-чемни январь айда бүдүрериниң планнарының күүсеттингенииниң болгаш 1991 чылдың I кварталында бүдүрүлгелерниң ажылын экижидериниң дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Г. В. Куликтиң илеткелин дыңнаан. Январь айда малды болгаш күшту садып алыры 16, сүттү — 15 хуу кудулааның, аъш-чем кылып үндүрери ниитизи-биле эвээжээнин айыткан.

Онза комиссия чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазын экижидеринче угланган чамдык хемчеглерни айыткан. Оларның иштинде — эътти, тарааны, кургаг сүттү, саржагны, өске-даа аъш-чем чиг эдин, таакпыны даштыкыдан дүрген садып алырының, колхозтарның болгаш совхозтарның күрүнеге эътти болгаш сүттү садарынга идиг бээриниң материал-техниктиг курлавырларын тускайлаарының дугайында айтырыгларны көрген.

Ол ышкаш Онза комиссия РСФСР-ниң агроүлетпүр комплекизинге материал-техниктиг болгаш одаар чүүл курлавырларын чорудуп бээриниң чурумунуң байдалын база чугаалажып көрген.

(СЭТА).

Социал айтырыг

КАРА-ЧЫРАА КАНЧААРЫЛ?

(Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы Вадим Орамбалович Оюнга, улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүскомунуң даргазы Тыва АССР-ниң улус депутады Чымба Былдакович Монгушка, Тыва АССР-ниң улус депутады Павел Суратович Кара-Салга ажык чагаа).

Мурнуку «Сүт-Хөл» совхозтуң девискээринге ам ийи аңгы ажыл-агый — «Бора-Тайга» колхоз биле «Сүт-Хөл» совхозту тургузар дугайында ол девискээрлериниң чурттакчы чону шиитпирлээн. Бо дугайында «Шын» солунга «Сүт-Хөл» совхозтуң ынчангы директору П. Кара-Сал-биле интервьюну парлаан чүве. Ийе, улуг ажыл-агыйны ийи аңгылаарга, бир талазында, ону удуртуп, башкарарынга эптиг, ийинде, салбырларны хөгжүдеринге таарымчалыг чүүлдер тургустунар дээрзи билдингир. Салбыр дээрге-ле сандараан булуң боору билдингир. Бистиң Кара-Чыраа база ындыг. Совхоз төвү, район төвү-биле тудуш чыгыы болза-даа, Кара-Чыраа салбыр чер албаан. Маңаа бадыткал кылдыр чүзү киирип болурул?

Бир-ле дугаарында, культура одаа — көдээ клувувусту көрээлиңер. 70 чылдарның эгезинде туттунган ийи аал чурттаар эде туткан бажың-дыр ийин. Ийи чүс хире кижи кирерге, олурар, турар-даа чер тывылбайн баар, чыт-бузунга, сандайларның чедишпезинге. Улус кино, концерт-даа көрген дужук чок болур. Ынчангаш Кара-Чырaага чаа Культура бажыңын туттурар дугайында совхозувустуң директору турган Тыва АССР-ниң улус депутады П. С. Кара-Сал аазаан, амдаа аазап турар кижи. А ол тудуг кажан эгелээрил? Өске ажыл-агыйны удурту берген-даа болза, Павел Суратович бистиң депутадывыс кижи болгай силер.

Амгы үеде мурнуку «Сүт-Хөлдүң» хамык картофель, тараа, суласы шуптузу Бора-Тайганың шаңында, складтарында шыгжаттынган. Бистер, кара-чырaажылар, ооң мал чеми алыр бис дээрзиниске безин бербейн арды. Амгы совхоз апарган бис, канчалыңар-чоонуңар дээни ол ышкажыл! Чарлыр-да өнчүнү үлешпес чүве бе?

1999 чылда салбырның хоюн мал эмчилери чугдурбайн барганындан ам маагылап эгеледи. Мындыг таварылгада хураган, дук алырының дугайын чүү деп бодаарыл?

Шимчеш дээрге-ле техника херек болгай. 1990 чылда мурнуку директорувус, Павел Суратович, силерниң холуңар дамчыштыр Бора-Тайгаже 20 муң рубль өртектиг ийи ДТ-75-ти, 9 муң рубль өртектиг МТЗ-80-ни, 22 муң рубль өртектиг ыяш дилер херекселди база 32 муң рубль үнелиг КС-100 маркалыг комбайнны чоруттунар. А бо чылын база-ла эрге-дужаалыңар ажыглааш, сүт сөөртүр чаа автомашинаны, ийи чаа ГАЗ-53-тү Бора-Тайгаже аппардыңар. Депутаттың, директорнуң чүвени чайгылыш чокка деп көөр кижизиг мөзүзү кайыл?

1983 чылда Сүт-Хөл район боор деп баарга «уралашкаш», «Сүт-Хөл» совхозтуң төвүнге хамык организациялар ооң иштинде партия райкому-даа, 2 млн. хире түңнүг янзы-бүрү тудугларны ээлеп алдылар. Ол даргаларывыстың чамдыктары бо хүнде-даа бар. Совхозка ооң хөлезининиң кым эгидип бээр ужурлуг турганыл? Ам рынок үезинде биске, чаа тургустунуп турар ажыл-агыйга кым акшазеренги чаштадырыл?

Бора-Тайга биле Кызыл-Тайга көдээ Советтерин тургузар дээш, бистиң Кара-Чырааның девискээрин картa-чурукту өскээр шыйып тургаш «кезип» аппарган болгай. Түңнели чүл? Мал чайлагладыр черивис чок, чүгле күзеглер, кыштаглар арткан. Кижиниң амыдыралы черде, ооң-биле тудуш. А бистиң Кара-Чырааның амгы девискээринде тараа, сиген шөлдеринче сүт үнер чер чок, буга дестери үрелгилээн, ам канчап амыдыраарыл?

Бистер бо бүгүнү эргилдир түңнеп келгеш, черлерде ажылдап, чурттап чорууларывыс: Кызыл хоорайда Аваа Чигжитович Монгуш, «Шамбалыгның» директору Оттук-оол Бопукаевич Ондар, «Теве-Хаяда» партком секретары Алексей Сайын-Белекович Донгак, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Дарый Чүлдүмовна Монгуш болгаш өскелер-даа, өскен-төрээн чери — Кара-Чыраазынга мөөңнежип келир болза, чүнү сүмелээр ирги дижип бодаар-дыр бис. 50-60 чылдар үезинде «Тиилелге» совхозче, Межегейже тараа тарып, мал азыраарыбиле чораан кижилеривис ажы-төлүн эдертип алгаш, мында арат бугаларын катап касчып, арбай, чинге-тараа, кызыл-тастан тарыжып, ажыл-агыйны катап өрү көдүржүрүнче кыйгырып тур бис.

Бистер чаа чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарын чонга соңгуткан бо хүнгү состав, көдээ Совет-даа бүгү талалыг планнап, ажылдап кириптивис. Бистерге дуза херек. Кара-Чырааның салымхуузун, рынок үезинде чурталгазын үстүкү черлер хос арттырбазын, чонувустуң амыдыралынга кандыг-бир овур-хевириниң эки оруун тывчып, биске дөгүм кылдыр бурунгаар боттуг идиг бээринге идегеп артывыс.

Эрес-оол КУУЛАР.

Чаа совхозтуң директорунга соңгуткан.

Аргар-оол ОНДАР.

Кара-Чыраа көдээ Совединиң даргазы.

РЕДАКЦИЯДАН: Шынап-ла, чаа тургустунган совхозтуң төлээлери чөптүг айтырыгны көдүрүп турар-дыр. Ынчангаш үстүнде ады кирген удуртукчулар кара-чырaажыларның дилээнге харыылап, боттуг дузаны чедирер боор деп идегедивис. Ынчангаш оларның чедирген дузазының дугайын сөөлүнде солунга база парлаар бис. Черле ынчаш улустуң тургускан айтырыгларынга өйшаанда шын, чөптүг харыылаары кайы хире чугулал деп чүүлдү бо сөөлгү үеде республикага болган политиктиг болуушкун — аш чарлаашкыннарның дуржулгазы бадыткаан дизе частырыг чок.

ИВИЖИ

Тожуда «Тоора-Хем» совхозтуң хоочун ивижилериниң бирээзи Кызыл-оол Бараан чыл бүрүде эки ажылдап, иви малдан эвээш эвес продукцияны күрүнеге дужаап келген.

Ооң кадарганы бир кодан иви Шивиттиг Хайдың деп ырак тайгада кыштаглап турар. Ук черде хар кылында болза, хоочун ивижи кадарган малын тайганың чамдык таарымчалыг черлеринче үндүрүп, эки чааттыг черлерже сүрүп, кызымак ажылдап турар.

Бо чылын республика Тывага Улусчу революцияның 70 чыл оюн демдеглээр. Бо улуг байырлалга уткуштур хоочун малчын ивиден анай алыр болгаш күрүнеге мыйыс дужаар планын ажыр күүседир дээш малчыннар ортузунда социалистиг чарышта идепкейлиг киржип, кожазы ивижи Владимир Даржааны күш-ажылчы чарышче кыйгырган.

ЧУРУКТА: Тожунуң хоочун ивижилериниң бирээзи Кызыл-оол Бараан.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Азас № 112 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязын тургузар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының Тожу район Совединиң президиумунуң киргениниң ёзугаар, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 22 чүүлүнге үндезилээш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Азас № 112 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязын дараазында составтыг тургузар:

Амбаржи Альберт Андреевич — «Тожу» АКМК-ның тудугжузу.

Байгыжык Биче-оол Андреевич — «Тоора-Хем» совхозтуң проравы.

Бараан Балчый-оол Сотпаевич — «Тоора-Хем» совхозтуң механизатору.

Дажыжык Кол Кыспаевич — Хамсара суурда пенсионер.

Кендел Михаил Дондукович — Адыр-Кежиг суурда пенсионер.

Кол Арбын-оол Ак-оолович — «Тоора-Хем» совхозта агроном-арендатор.

Монгуш Лидия Тюлюшовна — Азас ортумак школазының ажылчыны.

Монгуш Мария Дожукаевна — Азас ортумак школазының херек эргелекчизи.

Ондар Мария Дондуковна — «Тоора-Хем» совхозтуң бухгалтери.

Серен Эрните Чолдакович — «Тожу» АКМК-ның тудугжузу.

Энчейбен Биче-оол Колович — «Тоора-Хем» совхозтуң ажылчыны.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың февраль 11.

Онзагай айыылдыг кем-херек үүлгедиглериниң фактыларының талазы-биле оттурган чамдык кеземче херектерин истеп база сайгарып көрүп турарының дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Калбак хөй-ниитиге билдингир, ону дүвүреткен кем-херек үүлгедиглериниң фактыларының талазы-биле оттурган кеземче херектериниң истелгезиниң болгаш сайгарып турарының дугайында информацияны дыңнап, чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. М. К. Дүгерге хамаарыштыр кеземче херээн сайгарып көрүп тура, ону эрейгейлеп, узамдыктырган албан-дужаалдыг кижилерге харыысалга онаарының дугайында айтырыгны сайгарып көөрүн Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазы эш А. Д. Ховалыгга дагзыр.

2. Онзагай хөй-нииити ужур-дузалыг болган кеземче херектерин илередириниң, истээриниң болгаш сайгарып көөрүнүң хуусааларын онза контрольга тургузарын Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунга (эш В. Б. Кара-Сал), Тыва АССР-ниң Дээди судунга (эш А. Д. Ховалыг) дагзыр.

3. Тыва АССР-ниң прокурору эш С. С. Зотовка дагзыры болза:

Кызыл хоорайның истелгениң изоляторунга хоругдап тударының хуусааларын хажыткан фактыларны 1991 чылдың февраль 20-ге чедир хынаарын болгаш ол талазы-биле буруулуг албан-дужаалдыг кижилерни хемчег алырын;

хөй-нииитиниң кичээнгейинге кирген кем-херек үүлгедиглериниң фактыларының талазы-биле оттурган кеземче херектериниң истелгезиниң болгаш сайгарып көрүп турарының дугайын республиканың чурттакчы чонунга 1991 чылдың февраль ай дургузунда дыңнадыр.

4. Улус судтарының орансаваларынга көрдүнген негелделерге дүүштүр немелде дериг-херекселдер дугайын ийи ай хуусаада сайгарып көөрүн болгаш шиитпир хүлээп алырын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

5. РСФСР-ниң Дээди судунга доктаамал ажылдаар үндезинге кежигүннерни соңгууру-биле Тыва АССР-ден кандидатураларны идип үндүрериниң талазы-биле саналдарны киирерин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазы, корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязынга дагзыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың январь 9.

ЧЕРНИҢ КЕЖИИН ЧЕТТИРЕР ДИЗЕ...

Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң кол тарылга шөлдери Чинге-Даг, Чеди-Пашболгаш суггат шөлдерлиг Баян-Кол, Теректиг хемчигештерниң уңнары болуп турар. 60-70 чылдарда бо шөлдерден бедик дүжүттү ап турган бис. Чинге-Дагга кызыл-тастың янзы-бүрү сорттарындан 20-25 центнер чедир дүжүттү бир гадан ап турдувус. Чинге-Ховуга тараан чинге-тараа дүжүдү 30 центнер чедип турганын сактыр-дыр мен. Ам черде чүге дүжүт үнместээнил? Мен бодап көөрүмге, ооң чылдагааны чер ажылының девискээр системазын хажыдып, ону чурум ёзугаар ажыглавайн турарында болуп чадавас.

Чер ажылының талазы-биле амгы үениң специалистери бедик дүжүт албайн турарын агаар-бойдуска, кандааштыкыга шамнаар апарган-дыр. Бир чүүлүнде ол харын шын-даа ыйнаан. Гадан 3-3,5 центнер дүжүт ап турарывыс чажыт эвесле болгай. Совхозтуң кол тарылга шөлү элезиннелчек кургаг ховуда чыдар. Маңаа зона системазын кармызы-биле үреп турар деп чүвеге каразыыр мен. Шөлдерни дилиндектер аайы-биле ээлчештирер системаның чурумун сагывас. Ону ажылдап кылырынга КПЭ-3, 8, БИГ-3, КПШ-5 дээш өске-даа кожуг машиналарын шын эвес ажыглап, хөрзүнү болбаазырадыр механизмнерни чогуур хемчээлдеринге дүүштүр чедир таарыштыр кылып албайн турарында оаза бар. Хөрзүн кургай бергенде ону кырындан улам кургады шаарарты тыртып каптар.

Чажылда мурнунда чогуур ажылды чорутпайн баар ооң ужурунда бок үнүш үезинде аштап арыглаттынмайн турар.

Шөлге тык мөөңнээрибиле хар доктаадыр, суг булуктадыр ажылдар шуут уттундуруп бар чыдар. Ооңбиле кады күскү суггарылганы кылбайн турар.

Совхоз бодунуң тарып өстүрүп алган дүжүдүнден үрезинни райончудуп алырын шуут бодавас. Чыл санында өске черлерден тараа-ла болза садып алгаш, кандыг-даа хыналда чокка чажып каап тар. Ону чажар СЗС-2,1, СЗП-3,6 деп сеялкаларны нормазын ёзугаар тургускаш, ылаптыг хынап албас-тыр. Чаштырар катушкалар үрелик-курзук, чирикдаа, үрезинни кайы хамаанчокка чажып каап тар, үезин барымдаалавайн турарын эскерер бис.

Суггаттыг черлерниң оуга, сумун, арыктарын аштап, арыглап, чөп ажыглап көрзе деп саналдыг мен. Баян-Кол, Терективтиң баштары кадыр-каскак болгаш чазын агаар чылый бээрге, хенертен үерлеп бадар хемнер-ле болгай. Ол үеде черни суггарбайн турары черле четпес. Суг бадырган шөлдерниң дүне эол каапары эскерип чоруур мен. Ынчангаш ол суг бугаларны, оруктарны кайы хамаанчокка үрей шаап каптар.

Дармажаа ДАМДЫН.

Даштыкыда

● **БАГДАД.** Иракты президентизи Саддам Хусейн ССРЭ Президентизиниң төлээлекчизи Е. М. Примаков-биле ужурашкан. М. С. Горбачевтуң ирак удуртукчута чоруткан кыйгырыын ол дамчыдып берген.

С. Хусейн совет төлээлекчиге дараазында медеглелди кылган: «Персия мугулдурда боп турар болуушкуннарны тайбың арга-биле шиитпирлээр дээш Ирак ССРЭ болгаш өске-даа чурттар-биле кады ажылдажырынга белен. Ындыг болзажок чурттуң удуртулгазы болгаш шерии тиилелгени чедип алырынга чедир демисежип шыдаар аргалыг болгаш турушту».

● **ВАШИНГТОН.** Иракка удур чаалажып эгелээн хөй националдыг күштер ол чурттуң шериг объектилерин болгаш улуг хоорайларын бомбалаарын үргүлчүлеп турар. Дайын эгелээниниң баштайгы хүннеринден бээр бо үеге чедир 65 муң удаа бомбалаашкынны кылган. Ол дайында хаара туттунган чурттарның шериглери өлүмчүдимге таваржып турар. Ирактың тайбың чурттакчыларындан 7 муң хире кижи өлген.

● **МАНАГУА.** Никарагуаның күрүне секторунда ажылчы чоннарның конфедерациязының удуртулгазы чурттуң президентизи Виолетта Баррис Чаморрога албан бижиин чоруткан. Чооңку үеле күрүне албан черлеринден 24 муң кижини ажылындан үндүрер деп турарынга удурланганын болгаш албан черлериниң ажылдакчыларының шалыңын өстүрерин негээнин албан бижиинде чугаалап турар. Бо негелде хүлээп алдынмас болза, бүгү чуртка ажыл соксадыышкыны эгелээр дээрзин баш удур сагындырган.

(СЭТА).

КОММУНИСТИҢ ТУРУЖУ

ХОЛГААРЛААРЫНДАН УШТУНГАН

СЭКП ТК-ның 1990 чылдың мартта болган Пленумунга партияның удуртукчу ролюнуң дугайында айтырыгның чугаалашкан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, партияның ниитилелге ролюн моон соңгаар эде көөр, ооң Уставын улам сайзыраңгайжылар айтырыг болган. Мынчаңгаш партия Советтер ажылынче холгаарлавас, ажыл-агый органнарының ажылын командылап дужаар методтан уштунар, ниитилелде хөй-ниити организациялары-биле бир демниг сүмележип ажылдаар, а бүгү эрге-чагырганы Советтерге дамчыдып бээр дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Партияның чаа Уставында партия эге организацияларының эргелерин улгаттырган. Партия болгаш бюро хуралдарын эрттирериниң хуусааларын, кандыг айтырыгларны чугаалажырын, партияга хүлээп алыышкынның коммунистерни хемчег алырың эге организация үзе шиитпирлээр эргелиг. Партияның үстүкү органнарының конференциялары, пленумнары болур апарганда, партия эге организацияларының материалдарын белеткээринге бодунуң саналоналын киирер. Партияның соңгулдалыг органнарынга соңгудар кижилерни саналдап киирер база дедир кыйгыртыр дугайында саналды киирип болур.

Партияның хүрээлеңинге 30 чылдан өрү стажтыг идепкейлиг ажылдаап коммунистерге «СЭКП-ның хоочуну» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында шиитпирни үндүрер болгаш ай санында кирген кежигүн дадывырының 50 чедир хуузун чарыгдаар эрге партия эге организациязында бар апарган.

—Моон алгаш көөрге, партияның ролю, ат-алдары кудулаан эвес, харын улгаткан, ооң ажыл-чорудулгазы чаартынып турар-дыр. Ам партия организациялары партийжи ажылды чорударда бүдүрүлгелерде, күш-ажылчы коллективтерде, албан, организация черлеринде коммунистерни дамчыштыр чорудуп, командылаар дужаар, холгаарлаар чоруктан уштунган.

Бир-тээ, партия организациялары ындыг утланыышкын-биле ажылдаар болганда, партияның хүрээлениң естүрериниче кичээнгейни салыр херек. Кайы коллективте коммунистерниң саны хөй болдур, ында ажыл-агыйның деңнели эки болуп турарын практика херек кырында көргүзүп турар. «Хемчик» совхозта коммунистерниң саны хөй, оларны совхозтуң күш-ажылчы коллектив бүрүзүнде 5-тен 10 чедир быжыглаан, оларның ролю, ажылга салдары улуг болуп турарындан ажыл-агыйның экономиказы чылдан чылче быжыгып орар. Аңаа «Барлык» совхоз база хамааржыр. Кайы күш-ажылчы коллективтерде коммунистер чок азы эвээш болдур, ында ажыл-агый сандаргай, түңнелдер куду болуп турарын амыдырал көргүскен. Маңаа чижек кылдыр «Шекпээр», «Дөң-Терезин» совхозтарны киирип болур. «Шекпээр» совхозка 1988 чылда 117 коммунист турган, ам 107. Олар чамдык коллективтерде чок азы эвээш болуп турар.

Аянгатыда байдал база ындыг. Партия организациязы салбырның күш-ажылчы коллективтеринде коммунистерни четчир шаа-биле быжыглаан. Оларның илеткелдерин ниити хуралдарга, бюрога дыңнап, илерээн четпестерни эдерин ында коммунистерге сүмелеп келген. Тараа өстүрер болгаш мал чеми белеткээр бригаданың удуртукчузу Хомушку Мөгениң, мал кыштаглаашкынының чорудуп турарының дугайында мал бригадири Вера Сааяның, чоннуң культурлуг дыштаныылгазын организастап турарының дугайында көдээ Культура бажыңының директору Өлчеймаа Монгуштуң илеткелдерин дыңнааш, четпестерни эдер талазы-биле сүмелерин берген.

Партбюрога М. К. Өлчеймааның илеткелин чугаалажып турда, көдээ Культура бажыңының кышка белеткелин, каасталга-шимелдезин ап чорудар культура-массалыг ажылдарның планын чедир кылбааны илерээн. Директор биле уран чүүл удуртукчузу С. С. Андай-оол хамаарышкан организацияларга айтырыгны чидин-биле тургузуп, боттары хол-биле тудуп киришкениниң түңнелинде байдал экижээн.

Хову ажылында 7, малда 5 коммунист доктаамал ажылдап турар. Олар коллективте ажылдап турарларга үлегерин көргүзүп келгеннер. Ылаңгыя ногаа тарып өстүрер звенонуң удуртукчузу П. М. Саакпан чыл санында бедик көргүзүглерлиг болуп турар. Эрткен чылын 17,5 га шөлге картошканы тарааш, 175 тонна дүжүттү алган.

«Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырын эрткен чылдың эгезинде бот-башкарылгалыг арендатор коллектив кылдыр организастааш, күүседири-биле планнарны берген. Ниитизи-биле коллектив мал ажылындан 475 муң ажыг рубльди киирип алган. Бо чорук ажылчыннарның шалыңын чогуур үезинде төлээринге болгаш иштики херекгелдерни ак-шаландырарынга дөгүм болган. Мону чедип алырынга малчын коммунистерниң киирген хуузу улуг. Ылаңгыя күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы коммунист О. Н. Сендиң багай эвес ажылдаан.

1990 чылды салбырның коммунистери багай эвес түңнелдерлиг дооскаш, бо чылда ол күш-ажылчы темпини кудулатпас сорулганы салганнар. Биргии ээлчегде партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидер дээш партияның организастыг болгаш идеологтуг ажылын улам-на күштелдирип турарлар. Ол ышкаш партияның ат-алдарын көдүрер дээш бүгү-ле хемчеглерни алырлар. Ону боттандырарда бүдүрүкчүлүг ажылдаар, партийжи, күш-ажылчы, күүседикчи сагылга-чурумну эккижидер, корум-чурумну быжыглаар, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурар. Салдынган сорулгаларны күүседириниң аргалары бистиң коммунистеривисте бар.

Саая СҮРҮҢ.
Партия Барыын-Хемчик райкомунуң кежигүнү, Аянгаты салбырында партия эге организациязының секретары.

ОРУККУ-ШЫНААНЫҢ ЭЭЗИ КЫМЫЛ?

Орукку-Шынааның бурунгу ады — Оргин-Гол. Орукку-Хем азы Орукку-Шынаа дээни ол. Ам ооң ады — О. Шынаа. Ооң уламындан ында суму-даа, совхоз-даа база ындыг аттыг болганнар. Ол чүү дээни ол? Ортаа-Шынаа дээни ол бе азы Орукку-Шынаа дээни ол бе? Ам безин аныяк салгалдан ону билирлер ховар. Бодап көөрге, бурунгу өгбелерниң адап чораанын ышкаш Орукку-Шынаа деп адаары шын болур ужурлуг. Канчаар-даа алырга, ол дээрге бо чоок-кавының бүгү улустарының өскен-төрээн ыдыктыг чери ышкажыл.

Бо кыжын Орукку-Шынааның унунда республиканың он үш ажыл-агыйының болгаш ук черниң совхозтарының беш сигенчи бригадазы малга чем белеткеп турар. Оон аңгыда район республиканың совхозтарынга ийи муң ажыг тонна ногаан сигенни моон саткан. Кожавыс Моол Арат Республиканың 3 кодан бода малы, 7 муң ажыг хою, өшкүзү база-ла ында одарлап турар. Ол ындыг болур-даа ужурлуг, берге үелерде бот-боттарынга дузалажыры — чоннуң чаагай чаңчылы-ла болгай.

Ынчалза-даа мында бир хомуданчыг чүве база бар. Чаагай сигенниг, хыргыышты шынааның бойдус байлактарын тус черниң чурттакчылары-даа, ында малга чем белеткеп чеде бергеннер-даа барык херекке албайн келген. Чыжырганалыг черлерни, өдүректер безин кыштап турган байлак хөлдерни, чүс-чүс ондатралыг тулааларны күчүлүг трактор, комбайннар са базып туруп берген. Та чеже чыжыргана сывы үрегдеттинип, чеже ондатра доңуп өлген чүве. Ук черниң оглу болгаш аңаа аажок хомудаар мен.

Мал чеми болур хыргыышты чайгы үеде хемелер азы тулаа техниказы-биле чүге кезип, белеткеп ап болбас деп? Ынчаар болза, ондатрага, чыжырганага, өскедаа аң-меңге кышкы үеде дег ындыг улуг когарал чедиртинмес деп бодаар мен. Ынчалза-даа олче чогуур сагыш салыр улус чок боор чүве-дир. Ол байлак оранның ээзи кымыл? Ооң кадында ында мал чеми белеткеп турар ажыл-агыйлар ол дээш төлээр ужурлуг чүве ыйнаан. Азы халас кежик болур чүве ирги бе?

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

Политөөредилгеде чаартылгалар

ЧАА ЭВИЛЕЛ КЕРЭЭЗИНИҢ КОЛ УТКАЗЫ БОЛГАШ ПРИНЦИПТЕРИ

(Өөрениринге болгаш сайгарып чугаалажырынга чижек план)

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырар дугайында чуртка референдум (чугула айтырыгны бүгү чонга чугаалаштырып бадыладыры) эрттирериниң дугайында Президент М. С. Горбачевтуң саналын ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизи деткээн болгаш чаа Эвилел керээзиниң принциптериниң дугайында доктаал хүлээп алган.

Съездиниң ол документилеринге сонуургал онза бедик. Оларны янзы-бүрү аудиторияларда чугаалажып көрүп турар. Оларны политиктиг школаларда болгаш семинарларда, марксизм-ленинизм университеттеринде, ниитилел-политиктиг билиглер институттарында база өөренип турар. Политиктиг өөредилгениң оон-даа өске хевирлеринде чидиг дискуссия чорупп турар. Ажылчы чон тодаргай саналдарын, эскериглерин чугаалап, ажыл-херекчи сүмелерни киирип, чамдык чугааларны, илередиглерни ылавылап, тодарадып, хынап турар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында болур референдумга совет кижилерниң киржиринге, аңаа белеткенип алырынга дуза кылдыр СЭКП ТК-ның чанында БПЧБ (Бүгү-эвилелдиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңы) кичээлдер, беседалар, дискуссия эрттиреринге дараазында чижек планны сүмелеп турар.

Пропагандистерге болгаш дыңнакчыларга

ЧАҢГЫС ААЙ ЭВИЛЕЛДИ ЧААРТЫРЫ БОЛГАШ КАМГАЛАП АРТТЫРАРЫ — БИСТИҢ ЧУРТУВУСТУҢ ЧОНУНУҢ ХОСТУГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНГЕ ЫЯАПЛА БОЛУР НЕГЕЛДЕ

СЭКП ТК-ның декабрь (1990 ч.) Пленуму Эвилел керээзиниң концепциязының болгаш партия организацияларының сорулгаларының дугайында экономиктиг, социал, националдар аразының, политиктиг, эрге-хоойлу айтырыгларын шиитпирлээри-биле, эрге-чагырганың ат-алдарын камгалап арттырары-биле, ССРЭ-ниң делегейге туружун камгалаары-биле болгаш быжыктырары-биле чаа керээниң күштүү. Бистиң хөй националдыг күрүневисти чаартырының сорулгаларын шиитпирлээринге СЭКП-ниң кол аргалары. Оларның социалистиг бүдүжү. Ниитилелдиң кризистен уштунуп үнериниң оруктарының дугайында ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң шиитпирлери. Күрүне эргечагыргазының күштүг болуп турар тургузугларын эде тургузары болгаш быжыглаары.

ДИСКУССИЯГА АЖЫГЛААР ЧИЖЕК АЙТЫРЫГЛАР

Национал айтырыгны шиитпирлээриниң чорудуунда бистиң чуртувуска кандыг кол сорулгалары болгаш айтырыгларны шиитпирлээр ужурлугул? Ол орукка бергелер, четпестер болгаш частырыглар.

СЭКП ТК-ның декабрь (1990 ч.) Пленуму Эвилел керээзиниң концепциязы-биле холбаштыр коммунистер мурнунга кандыг сорулгалар салганыл?

Национал политикага СЭКП-ниң принциптери болгаш аргалары.

Кризистен үнериниң оруктарының дугайында ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң документилериниң кол дүрүмнери.

КҮРҮНЕ БОТ-ДОГУННААШКЫНЫ — ЧОННУҢ ЧАРДЫНМАС ЭРГЕЗИ

Бот-догуннаашкын политиктиг билиишкинде дээди, чардынмас долу эрге-чагырга. Чон, нация бот-догуннаашкынның барымдаалыг болгаш юридиктиг эдилекчизи. Күрүнежилгениң азы референдумнуң болгаш бот-башкарылганың янзы-бүрү хевирлерин дамчыштыр чоннуң бот-догуннаар эргезин боттандырары. Бот-догуннаашкын — юридиктиг билиишкин. Эргелерниң болгаш хүлээлгелерниң, күрүнениң эрге-хоойлу харылзааларының, керээниң субъектилериниң болгаш бүгү Эвилелдиң эрге-хүлээлгелерин аңгылаарының диалектиказы.

Езулуг тускай догуннаашкын болуру — бүдүн-бүрүн болурун үревейн тура, бар турган харылзааларны чаа хамаарылгаларга холбаштырганының түңнелинде болган ажыл-чорудулга. Республикаларның күрүне бот-догуннаашкынының дугайында декларацияларны хүлээп көөрү — ССРЭ улустарының күрүне хөгжүлдезиниң оруунга кол үе-чада.

Чаартынган Эвилел — бүгү чоннуң догуннаашкынының үндезини. Эвилелдиң бүдүн-бүрүн турарының камгалалы, республикаларның бот-догуннаашкынының, оларның бүдүн-бүрүн турарының магадылалы.

ДИСКУССИЯГА АЖЫГЛААР ЧИЖЕК АЙТЫРЫГЛАР

Экономикага, политикага, эрге-хоойлу адырларынга тускай догуннаашкынны канчаар билзе чогуурул?

Девискээр районнарның, крайларның, областарның, хоорайларның, районнарның, суурларның «бот-догуннаашкыны» база бот-башкарылгазы деп чүл ол?

Республикаларның езулуг тускай догуннаарын хандырарының дугайында айтырыг чүге чурттуң чонунуң төөгүлүг келир үезиниң айтырыы болуп турарыл?

ЧАА ЭВИЛЕЛ КЕРЭЭЗИ — ХӨЙ НАЦИОНАЛДЫГ КҮРҮНЕНИҢ ЧААРТЫНАРЫНЫҢ ҮНДЕЗИНИ

Шуут чаа Эвилел керээзи — Эвилелдиң шиитпирлиг чаартынарының үндезини. Чаа Эвилелдиң ужур-утказын тодаргайлап турар кол принциптер. Националы база чурттап турар чери хамаанчокка, бүгү кижилерниң деӊ эргези. Санының база хөгжүлдезиниң деңнели хамаанчокка, бүгү чоннуң деӊ эргези. Улустарның эргелериниң болгаш хостуунуң, тус-тус кижилерниң эргелериниң болгаш хостуунуң аразынга үдүр-дедир хамаарылга. Национал эвээш кезиктиң эргелерин магадылалы. Тайбыңның болгаш делегейниң айыыл чок чорууунуң магадылалы болур Эвилелдиң быжыг туружун болгаш ат-алдарын хандырары. Сепаратисчи болгаш национал-шовинисчи күштерниң үрегдекчи ажыл-чорудулгазын дүй тударының эргежогу.

Эвилел керээзинге ат салырда, автономнуг тургузугларның киржилгезиниң механизми. бистиң республиканың Дээди Советиниң туружу. Керээге ат салдынган соонда, төп-биле болгаш РСФСР-биле бистиң республикавыстың экономиктиг үдур-дедир харылзаалары.

ДИСКУССИЯГА АЖЫГЛААР ЧИЖЕК АЙТЫРЫГЛАР

Чаа Эвилел керээзиниң төлевилелинде кандыг өзек чүүлдер барыл? ССРЭ-ни тургузарының дугайында 1922 чылдагы керээден ооң ылгалы чүдел?

Эвилелчи харылзааларны камгалап арттырып, Эвилелди чаартып база аңаа чаа тыныш берип болур бе?

Эде тургустунуп чаартынган Эвилел ужу-бажы билдинмес, мурнунда турганындан онзагай ылгал чок болбазының магадылалдары бар бе? Олар кандыгыл?

Чаа Эвилел керээзи ооң ужур-утказын тодаргайлаар кандыг-кандыг кол принциптерлигил?

БҮГҮ УЛУСЧУ РЕФЕРЕНДУМ — ЧОННУҢ ҮЗЕЛ-БОДАЛ ИЛЕРЕДИИШКИНИНИҢ ЧАА ХЕВИРИ

ССРЭ айтырыының талазы-биле референдум — демократияның чөлеңгиижи. Референдумнуң сорулгазы — Совет Эвилелиниң салым-чолунуң дугайында хөй-ниитиниң санал-оналын илередири. Референдум айтырыының талазы-биле саналдарны чугаалажып көөрүнге киржир эргелерниң магадылалы. Референдум дугайында хоойлу-дүрүм.

Референдум эрттирериниң механизми. Ооң принциптери: хостуг киржилге, бүгү-ниитиниң деӊ болгаш дорт соңгулда эргезиниң үндезининге эки тура-биле хостуг бадылаашкын. Референдумга белеткел. Бадылаарының дүрүмнери. Референдум комиссиязы. Ажыкчарлыг чорукту хандырары, референдум организастап турда, хөй-ниитиниң калбак киржилгези. Референдум дугайында хоойлу-дүрүмнү үрээни дээш харыысалга.

ДИСКУССИЯГА АЖЫГЛААР ЧИЖЕК АЙТЫРЫГЛАР

ССРЭ-ге референдум деп билиишкинге тодарадылгадан бериңер.

Референдумну организастап эрттирип турда, хамаатыларның эргелери болгаш оларның магадылалы.

Референдумнуң белеткели канчаар боттанырыл?

ССРЭ-ге референдум эрттирериниң чуруму кандыгыл?

Референдум түңнели-биле шиитпирни канчаар үндүрерил?

ЛИТЕРАТУРА ДАҢЗЫЗЫ

В. И. Ленин. Национал айтырыг талазы-биле шүгүмчүлелдиг демдеглелдер (Чог. долу ч. т. 24.а.113-150).

В. И. Ленин. Нацияларның бот-тодараттынар эргезиниң дугайында (чог. долу ч. т.25. а. 255-320).

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Резолюциялары. Демократтыг национал политика — эки тураның эвилеличе, тайбынче база улустар аразының чөпшээрежилгезинче орук (Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизиниң материалдары. — М., 1990).

Чаа Эвилел керээзиниң ниити концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалы («Известия», 1990, декабрь 26).

Эвилел керээзиниң концепциязының болгаш партия организацияларының сорулгаларының дугайында. СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың декабрь 11-деги доктаалы («Правда», 1990, декабрь 13).

Бистиң эвилел күрүневисти чаартыры дээш. СЭКП ТК-ның Пленумунга 1990 чылдың декабрь 10-да М. С. Горбачевтуң чугаазы («Правда», 1990, декабрь 11).

Сөстен ажылхерекче шилчиир, шиитпирлиг бурунгаарлаар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге М. С. Горбачевтуң илеткели («Правда», 1990, декабрь 18).

Чаа Эвилел керээзиниң ниити концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында. ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге Р. Н. Нишановтуң илеткели («Известия», 1990, декабрь 20).

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун эрттирериниң дугайында («Известия», 1990, декабрь 25).

«Бүгү улустуң бадылаашкынының (ССРЭ референдумунуң) дугайында» Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң хоойлузу («Правда», 1990, декабрь 29).

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң материалдары («Известия» 1990, декабрь 30).

Тыва Совет Республиканың күрүне бот-догуннаашкынының дугайында декларация («Шын», «Тувинская правда», 1991, январь 23).

ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ КИЖИ

Коммунист Каваа Ендан-ович Куулар бодунга оназнган ажылын доктаамал эки кылып келген. Чыл санында алган планын ажыр күүседип турар болгаш чүгле совхозка эки көргүзүглерлиг эвес, а районга, республикага мурнакчы малчыннарның одуруунга кирип турган.

«Хөндергей» совхозтуң малчыннарындан бир-ле дугаарында өг-бүле керээзинче кирген малчын ол. Чайгы үеде бодунуң кужү-биле сигенширбиилди белеткеп алыр. Эрткен чылын сиген багай үнген болза-даа сиген кестинмес черлерден хол кадыры-биле кезип, белеткеп алган.

Машина-техниканың хөлезини улуг болуп турары-биле аът, тевени тергелеп, шанактааш, боду сигенни кыштаанга чедирип алыр. Ооң ужурундан дыка хөй камналгалыг болуп турар. Бодунуң кужү-биле чылдын-на 10 тонна өдекти бөлүп ап келген.

Бодунуң канчаар ажылдап турарының дугайында мынчаар чугаалаар: кол-ла чүве харыысалга. Бичии уругларга хой кадартып болбас. Олар ойнап чорааш, хойну оскунуп болур. Канчап чаш кижилерге бүзүрээр боор. Чайгы үеде хойну эки семиртир болгай. Бир чайын оларны каш-даа катап солууру кадарчы кижиниң бодундан хамааржыр. Мал төрүүр үеде сакманчыларны шилип алыры чугула. Боттарының кижилери-ле эки чүве ийин бо.

Хоочун коммунистиң шаңналдары хөй. Чон ону билир болгаш хүндүлээр.

Биче сеткилдиг, ак сагыштыг коммунист партияның ат-алдарын, ролюн көдүрер дээш бүдүрүкчүлүг ажылдап, хөй-ниитиниң херээнге идепкейлиг киржип чоруур. Ооң эки ажылы, быжыг сагылга-чуруму өске эш-өөрүнге үлегер-чижек болуп турар.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: К. Е. Куулар.

Авторнуң фотозу.

БҮРҮН ХАНДЫРГАН

«Шекпээр» совхозтуң хойжулары Кодан-оол Ооржак, Партизан Монгуш, Зоя Монгуш, Лейтенант Серен-Доржу, Аянгаты салбырда Надын-оол Монгуш, Болат Монгуш оларның коданнарында хөй хураганнар немешкен.

Салбырлар база дирекция, мал ажылының тускай эртемниглери кыштаглаашкынче чогуур кичээнгейни салып, почтаны, автомагазинни үргүлчү чедирип, хеп, сүт база сакманчылар-биле бүрүн хандырган.

Багыт-оол БАЙКАРА.
Барыын-Хемчик район.

ЧҮГЕ БОЛБАЗЫЛ?

«Далайга дамды дуза» диjир болгай. Маңаа хамаарыштыр № 14 «Шын» солунда эмчи Амир Кыргысович Калын-оолдуң «Сайзырадып болбаазыратса» деп чүүлүн номчааш, деткиир кижи-дир мен. Боттарывыс кылып-ла шыдаар болзувусса, кончуг амданныг чемнер бистиң холувуста. Тыва кижилерде холу чемзиг улус эвээш эвес болдур ийин. Уран-шевер, аргыыр-даарар, амданныг аъш-чемни кылыр кижилер булуң бүрүзүнде дизе хөөредиг болбас. Мурнуку чылдарга бодаарга, бистиң тыва чемнеривис сөөлгү үеле чонга саттынып турары өөрүнчүг. Дээрбелээн тыва далганны, соктаан чиңге-тарааны, чөкпекти, таракты ааржыны күскү ярмаркаларга саткан, кызылчылар шыдаар шаа-биле четтиргеннер болдур ийин.

Эвээш-биче-даа болза, Кызылдың эът комбинады чөреме, куруудай, баар, өкпе дээш, өске-даа чонга херек чүүлдерни садып турары бо база ... деп бодаар мен. Кандыг-даа чүүл дораан болу бербес-ле болгай. Чоокта чаа бир кижи базаарга доңуруп каан сүдүн садып турган деп дыңнаан мен. Ону үр-даа болбаанда садып аппарган чораан. Артыкшылдыг чемин садары кымга-даа хоруглуг эвес-ле болгай. Ындыг болганда Кызылга «Шайлаарактан» ажыдар болза деп айтырыг алачайгаар башка кирип келир. Бо айтырыгны номчукчулар моон мурнунда-ла саналдап турганын билир бис. Малдыг өг-бүлелер катчып алгаш, кады ажылдаар кооперативтен ажыдып алза чүл? Тыва сарыг шай, далган үскен быдаа, боова, боорзак дээш, черле чүнү садып болбазыл?

Черлик согунаны күзүн кадыргаш, соктап алгаш, быдаага, манчыга, хаарган картошкага ажыглаарга амданы чаагай боор чүве. Мен ындыг согуна ажыглаар кижи мен. Ховуларда, элезиниг черлерде олар эндере үнүп турар болгай. Август айда чыып алгаш, эът тыртар машинага тырткаш, кургадып аарга магалыг-ла. Чартык хап чылда чедер чүве. Бистиң Улуг-Хемниң Ийи-Талда Бүүзек деп бедик даг бар. Ында үнүп чыдар чер согуназын колдуу кадарчылар барып казып ап турганнар.

Ам оон бээр үр-ле үе эрти. Согунаны каспаска, хөөнзүреп, баксырап каар чүве деп кырганнар чугаалажыр чүве. Бес база ындыг дээр. Казып чорууурга үнери дам баар. Ол база шын болган боор, кырганнар кайын чазар.

Чемни канчаар болбаазырадып чиири кижиниң бодундан хамааржыр деп бодаар мен. Амгы үеде магалыг ышкажыл. Каттың кандызын кижи бүрүзү билир болгай. Кат быжа бергенде болу-ла шыдаар болза, оларны чыып алгаш, вареньеден кылып алгаш, кыжын чиирге кайы хире амданныг ийик. Ынчангаш «Шайлааракты» черле ажыдар үези келген деп бодаар мен. Чоннуң саналын өөренип көөрзе эки боор.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

Тайылбырлакчыга сөс

ЧЫЛ ТҮҢНЕЛИ ЧҮНҮ КӨРГҮСКЕНИЛ

Чоокта чаа солунга республика мал продуктуларын күрүнеге садар талазы-биле планныг сорулгаларын канчаар күүсеткенин районнар аайы-биле көргүскен, бис. Ийе, байдал багай, дүк биле чуурга садарының даалгаларын ажыр күүсеткен, а арттканнары? Шыдавайн барган бис. Мөңгүн-тайгажылар база Кызылдың куш фабриказы даалгаларын ажыр боттандырып шыдаан. Эң ылаңгыя фабрика пландан ажыр 4 млн. 800 муң чуурганы садыгларга киирген.

Планны боттандырбайн барганының кол-ла чылдагааны чамдык удуртукчулар агаар-бойдуска чарбыыр. А херек кырында Мөңгүн-Тайганың ажыл-агыйлары ону канчап шыдапканыл? Аңаа агаар чогумчалыг болганы ол бе? Чок. Дөмей-ле болган. Ажыл-агыйжы эвес чорукта, ээ-харыысалга чогувуста-дыр.

Чоннуң аъш-чем-биле хандырары чүгле экономиктиг эвес, харын политиктиг айтырыг. Черле план бериикаарга, ону күүседирин бодавас, чоннуң аъш-чем хандырылгазынче сагыш салбас удуртукчуларны канчаарыл? Олар чүге ынчап турар чылдагаанын айтырар үе келбээн бе?

План күүселдези бүдүн чылдың кужениишкиниг ажылын негээр. Амгы үеде кыштаглаашкын чорупп турар. Ону канчаар эрттирериниң бистен бо 1991 чылда мал продуктуларын бүдүрери, ону күрүнеге садары-даа дорт хамааржыр. Ам кыштаглаашкын бисте нарын, берге. Эң ылаңгыя Каа-Хем, Таңды, Кызыл районнарының ажыл-агыйларында дүвүренчиг. «Кара-Хаак», «Шамбалыг», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг база «Коммунизмниң херели», С. Тока аттыг, «Буруңгаар», «Совет Тыва» совхозтарда мал чеми эвээш, одар-белчиирлери-даа багай.

Малды кыштан хүр-мендн ажырарынга, хөй продукцияны бүдүрүп алырынга, ындыг болганда ону күрүнеге дужаарының планын күүседиринге мал чеми кол черни ээлээр ужурлуг. А ниити республика сигенни чүгле 52 хуу, силосту 39, сенаж салырын 81 хуу-ла чедирген турдувус. Чөөн-Хемчик, Таңды, Тожу, Каа-Хем, Кызыл районнарда мал чеминиң курлавыры дыка эвээш болган. База-ла ажыл-агыйжы эвес чоруувустуң ужуу ол.

Кыш эгелээнинден бээр үш ай эрткен. Амгы үеде Агроүлетпүр эвилелиниң специалистериниң санап турары-биле алырга, ажыл-агыйларда бир малга оналштыр чүгле 2 центнер чем единицазы арткан. Эгезинде 7.2 центнер турган. Азы бодуунуң-биле чугаалаарга, февраль 15-ке-ле чедер. Арткан айларда канчаарыл? Байдал дыка нарын, көрбес бе!

Бо хүннерде республиканың чамдык ажыл-агыйлары мал чеминиң курлавырын көвүдедир дээш боттуг хемчеглерни ап-ла турар харын. Республика девискээринден дашкаар Саян ындында 12 совхоз сигенни, саванны белеткеп турар. Оон аңгыда сенажты, силосту база шаа-биле алыр кылдыр дугурушкан. Бо хүнде медээ ёзугаар 706 тонна сигенни, 8800 тонна саванны, 5000 тонна сенажты сөөртүп эккеп алган. Ол ажыл ам-даа уламчылап турар.

Эрткен чылын сиген, хыргыыш-даа Ак-Чыраада дыка эки үнген. Ооң курлавыры төттүнмес чыгыы деп чугаалап болур. Ол дугайын Ак-Чыраада бригадаларда быжыглаткан удуртукчу — Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Д. Шожат бадыткап турар. Амгы үеде ында 23 совхоз мал чеми белеткеп турар. Олар ниитизи-биле 650 тонна сигенни база 1340 тонна хыргыышты белеткеп алган, оон 1496 тоннаны сөөрткен. «Тиилелге», «Таңды сыны», «Торгалыг», «Мөген-Бүрен», ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтар хөй чемни ында белеткеп алган.

Ынчалза-даа ниитизи-биле Ак-Чыраада мал чеминиң белеткели өөжум, ала-чайгаарлаашкын-биле чорупп турар. Курлавыр бар деп чүвени билир, боттарында курлавыр төнериниң кырында келгенин көре тура, ынаар звеноларны — кижилерни, техниканы чорутпайн турар. Канчап-даа таарышпас-тыр. Чамдык АҮК-терниң база совхозтарның удуртукчулары Ак-Чыраада ажылдап турар улузунга барбайн, оларның амыдырал-чуртталгазын сонуургап көрбейн турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Кышкы үеде ырак черге ажылдаары берге деп чүве билдингир. Ол ажылчыннарны бараан-биле хандырар талазы-биле респотребсоюзтуң харыысалгазы база улуг.

Агроүлетпүр эвилели кыштаглаашкынны организастыг эрттирер талазы-биле совхозтарга практиктиг дузаны чедирип келген. Эң ылаңгыя Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик Бии-Хем районнарының ажыл-агыйларынга үнүүшкүннерни кылып, кыштагларга, фермаларга барып, удуртукчуларга, специалистерге сүмелерни кииргилээн. Ук районнарга Агроүлетпүр эвилелиниң президиумунуң үнүүшкүннүг хуралдарын эрттиргилээн. Хемчеглерни хүлээп алгаш ону ам боттандырып турар.

Ырак черлерге — Саян ындынга база Ак-Чыраагадаа мал чемин шаавыс-биле белеткеп ап турар-дыр бис. а берге-ле чүүл — ону дажыглаары. Маңаа кижи күжүп, техниканы эвилелдээр херек. Ол дээш шуут дорт харыысалгалыг кижилер турар болза эки. Хыналдалардан алгаш көөрге, чамдык фермаларда мал чеми белеткээр цехтер болгаш кухнялар четче ажылдавайн турар. Оода чадаарда хыргыыш биле саванны хээндектээш, ону силос база сенаж болгаш өске-даа чүүлдер-биле холуп бээр болза чемиштиг, шынарлыг. Мал чемин кая-даа шыгыы контрольдаар херек. Оон аңгыда сүт-бараан фермаларынга чуданны белеткээр. Бо дээрге улуг чарыгдал болгаш күш үндүрбес ажылла болгай.

Чамдык районнарда одарлар хөртүктелген. Ону далбыйлаар — эптиг-ле арга ол. Маңаа инженер-техниктиг ажылдакчылар улуг рольдуг болур ужурлуг.

Кол чүве — мал чеми белеткелчилери-биле ажыл. Оларның материалдыг сонуургалын көдүрер, тодаргай планны графиктеп бээр, хуусаазын айтыр. Ажыл төлевирин көвүдедир. Кышкы үеде негелде, харыысалгадаа улуг. Удуртукчулар, специалистер база малчыннар-даа шуптувустуң амгы үеде эң чугула ажылывыс ол-дур.

Хеймер-оол МОНГУШ,
Агроүлетпүр эвилелиниң килдис начальниги.

РЕДАКЦИЯДАН: Мындыг уткалыг чагаалар солунга парлаттынып турганын номчукчулар билир. «Тенниг херим артындан чагаалар» деп рубрика адаанга олар үнүп турган. Тывадан Саян артында херек эрттирип турарларны бээр чоокшуладыр дугайында айтырыгны чагааларның авторлары ында көдүрүп турар. Республиканың Иштики херектер министерствозу-биле редакция ол чагааларга хамаарыштыр база харылзажып турган.

Солуннуң бөгүнгү үндүрүлгезинге оон келген тайылбырны парладывыс.

КИЧЭЭНГЕЙ ЧОК АРТКАНЫ ОЛ БЕ?

«Тенниг херим артындан чагаалар» деп рубрика адаа-биле элээн хөй чагаалар солунга парлаттынды. Ону частырыг кылган кижилер бижип турар деп чүве билдингир, кижилерниң ону хүлээп турары ынчангаш аңгы-аңгы. Ындыг болур-даа ужурлуг.

Бистиң ачавыс база Саян артында херек эрттирип турар. Ужуражып, аңаа чедери, өске кижилерниң бижип турары дег, шынап-ла, берге, бот-даа харын ынчап-мынчап чеде берип болур, уруглар эдертип алыры берге. Ачазын сактыр, көрүксээр боор-дур, чаш уругларны чүү деп чүү дээр боор.

Частырыгны кылыптарын кижи бодап чорбас болгай, ону ачавыска хамаарыштыр чугаалап турарым ол. «Оода херзэн Тыва иштинге эрттирери кай» деп арга чадаарда бодап келир-дир. Айтырыг салып, улустуң редакцияже чагаа бижип турарының чылдагааны-даа ол чүве-дир ийин. Харыы парлаттынар ирги бе дээш манагзынып турар бис. Херек эрттирип турар кижилерниң дилээ кымга-даа хамаанчок, саазын кырынга артканы ол бе?

Любовь ДАМДЫН.
Мөңгүн-Тайга район.

УДУР МЕН

Экии, эргим редакция!

Мээң чагаамны солунга парлаарыңарны улуу-биле дилеедим. «Тенниг херим артындан чагаалар» деп эге-биле парлаттынган чагааларны «Шынның» арыннарындан бо-ла номчуур-дур мен. Саян артында херек эрттирип турар оолдар, шиитпирлеткен хуусаазын Тывага эрттирер кылдыр дилеп, редакцияже бижип турарлар-дыр. Мен бодум хууда аңаа шуут удур мен. Чүге дизе аар-даа, чиик-даа херекти боттары үүлгедип, кылып алган болган соонда, боттарының үүлезин хоойлу ёзугаар шыңгыызы-биле чүктээр апаарлар. Кая-даа баар болза хоойлу-биле хоойлу дөмей-ле ыйнаан, соңгаар хоорайларга аартай бергеш, Тывага чиигей бээр эвес. Кижи өлүрген херектеннер суг болза ынча деп канчап черле диттигер боор, хуусаавысты Тывага эрттирген болзувусса деп чагаа бижиириндеп аан. Баштай боттары боттарының частырыын бодап, миннип алгаш, кижилерге кайы хире каража, човалаң, хилинчек арттырып кааның бодазыннар, оларга бичии-даа кээргел турбазын!

Херектеннерни маңаа Тывавыска эккээр болзувусса, оон эки чүү-даа үнмес, харын-даа дедир баар деп бодаар-дыр мен. Соңгаар хоорайларда чөптүг эвес чоруктар бар-даа болза, улуг хоорайларга эрттирери ажыктыг боор. Ынчалза-даа чамдык номчукчулар херектеннерни кээргеп, оларны маңаа эккээрин дилеп турарлар-дыр. Ол дилеп турар кижилер дээрге оларның дөргүл-төрели, оглу, оон-даа өске чоок кижилери херек эрттирип чоруй баарга, оларын бээр Тываже эккелдирип аар дээш кызып, чагаа бижип турар улус-тур. Оон башка оларны чүге бээр эккелдириксээр деп мен ынчаар бодаар-дыр мен.

Мээң мону бижий бергенимниң ужуру болза, бистиң өг-бүлевистиң эң-не улуу, чаңгыс борбак томаанныг, бичии сеткилдиг акывыстың кижи холундан чок болганы бистерге, артып калганы дуңмаларынга, ававыска дыка-ла човаңчыг, хомудаңчыг, хоранныг-дыр. Ынчангаш бистиң өг-бүлевиске ол хире улуг чидириглиг, уттундурбас човалаңны, ыжысыны, хилинчекти арттырып каан өлүрүкчүлерге кандыг-даа кээргел турбазын. Хуусаазын Тывага эвес, оларны соңгаар хоорайларже чоргузарын улуу-биле дилээр кижи-дир мен. Боттары база ол хире човалаңны, кадыг-бергени, хилинчекти көрзүннер!

Урана ДАМДЫН.
Өвүр район.

АЙТЫРЫГЛАР ЧӨПТҮГ

Сөөлгү каш айларда «Тенниг херимнер артындан чагаалар» деп рубрика адаа-биле үнүп турар чүүлдерге хамаарыштыр чүнү тайылбырлап болурул?

Ийе, бо айтырыг сөөлгү үеде кончуг чугула болгаш негелделиг-биле көдүртүнүп турар айтырыгларның бирээзи. Ону шиитирген кижилерниң-даа, оларның дөргүл-төрелдериниң-даа көдүрүп турары шын. Чүге дизе күштүг болуп турар эдип-чазаар күш-ажыл хоойлужудулгазын ёзугаар алыр чүве болза, кем-херек үүлгеткен кижини кеземче херээн чурттап турар черинге үзе эрттирери көрдүнген болгай.

Чүгле эрткен чылдың дургузунда безин шиитирген кижилерниң чүс ажыг дөргүл-төрелдеринден база оларның боттарындан кеземче херээн Тываның девискээринге эрттирерин дилээн дилеглери республиканың Иштики херектер министерствозунга келген. Бүгү чагааларны болгаш дилеглерни кичээнгейлиг өөренип көрген болгаш чөптүг шиитпирни хүлээп алырын оралдажып келген бис. Ынчалза-даа хөй-хөй дилеглерни долузу-биле хандырыптар арга-шинек бисте чок болуп турар. Чүге ындыгыл? Чүге дизе, бистиң республикавыста чүгле 3 эдип-чазаар күш-ажыл албан черлери бар: шыңгыы чурумнуг ийи эдип-чазаар күш-ажыл колониязы, бир шыңгыыраткан чурумнуг колония. Шак мындыг чылдагааннарның ужун ниити, онза чурумнуг колонияларга, назы четпээннерниң, а ол ышкаш херээженнерниң эдип-чазаар күш-ажыл колонияларынга кеземче херээн эрттирер кылдыр шиитирген кижилер чурттуң өске регионнарынга херээн эрттирери-биле чорудуп турар. Чүге дизе бисте ындыг колониялар чок. Ангарск хоорайда херек эрттирип турар кижилерге хамаарыштыр мону чугаалаза экии: бистиң республикавысты кандыг-даа край, областарга хамаарыштыр быжыглаваан. Ынчангаш шиитиргеннерни республикадан дашкаар кандыг хоорайларже, крайларже, областарже чорударын РСФСР-ниң ИХМ-ниң эдип-чазаар херектер талазы-биле кол удуртур килдизи шиитпирлеп турар.

Ооң аңгыда, бистер Шагаан-Арыг хоорайда 4 дугаарлыг эдип-чазаар күш-ажыл колониязының долганы-биле шыңгыыраткан чурумга шиитирген кижилерниң кезик-чамдыызын республика девискээринден дашкаар черлерге херек эрттирери-биле чорудар ужурга таваржып турар бис.

Эдип-чазаар албан черлериниң ажылдакчыларынга-даа, меңээ-даа шиитирген кижилерни эде кижизидеринге, ылаңгыя кемниг херекке бир дугаар онаажып турар кижилерни шын орукка тургузарынга бодунуң черинге херек эрттирери, дөргүл-төрелиниң деткимчези кайы хире дээштиг рольдуу билдингир. Бо бүгүнү база хөй санныг шиитирген кижилерниң дилээн өөренип көргеш, ИХМ-ниң удуртулгазы ук айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээриниң аргаларын өөренип көрүп турар. Ук айтырыгны чоокку үеде бистиң республиканың чазак черинге сайгарып көөр, аңаа номчукчуларның көдүрүп амыдыралчы айтырыгны чугаалажыр. Бо айтырыгларны дораан-на шиитпирлеп шыдавазывыс билдингир. Ону шиитпирлээринге хөй түңнүг акша-төгерик болгаш материалдар негеттинер. Ынчалза-даа херектен кижи кеземче херээн чурттап турар черинге эрттирер деп Хоойлуда көрдүнген чүве болганда, ук айтырыгны сөөлүнде барып черле үзе шиитпирлээри чугула.

Редакцияга харыы

Владимир КАРА-САЛ.
Республиканың иштики херектер министри.

СОЦИАЛ ХЕРЕГЛЕЛДЕРГЕ АРЫГ ОРУЛГА

ПЕРМЬ ОБЛАСТЬ. «Горнозаводскцемент» каттыжышкынының ажылдакчылары кижиниң кадыы-биле холбашкан капитал салышкыннарының дыка ажыктыын билип берген. Ында социал айтырыгларны шиитпирлээринге чылда-ла 9 миллион хире рубльди тускайлап турар.

Ол 3 муң хире ажылдакчыларлыг каттыжышкын чылда-ла 280—300 квартираны чурттакчыларга дужаап берип турар. Чоокта чаа бодунуң тускай санаторий-профилакторийни база тудуп дооскан. Ооң чанында — уруглар профилакторийи база бар. Ол каттыжышкында дузалал ажыл-агыйы хөгжүп турар.

ЧУРУКТА: дузалал ажыл-агыйының эът ыштаар цегиниң мастери Надежда Чекалина.

А. СЕДЕЛЬНИКОВТУҢ фотозу.
(СЭТА).

ЧИДИРИПКЕН БЕ, БУЗУРУПКАН БЕ?

1990 чылдың декабрь 16-жаагаа да үнген «Шын» солунга парлаттынган «Бузүревейн бардым» деп Сүт-Хөл районнуң Ак-Даш суурдан Зоя Ондарның чүүлүн номчааш, редакцияже чагаа бижиир деп шиитпирледим.

Эрткен 1990 чылдың июль айда химиктиг аштаганың Ак-Довуракта хүлээп алышкын пунктузунга дуктен кылган кончуг чараш хевизимни аштадыры-биле дужааган мен. Бир ай болгаш алыр дээн хуусаазында чеде бээримге, «Хевизиңер чиде берген деп дыңнаан ийик силер бе?» деп хүлээп алган уруг айтырар болган. Кайгап каааш, ылавылап айтырарымга, дугаар соонда ол-ла дораан мээң хевизим чиде бергенин билдинди. Хевис чиде берген деп биле тура, меңээ, ээзинге-даа дыңнатпаан, иштики херектер килдизинге-даа билдиртпээн. Хевизимни тып, эгидип бээр дугайында мээң билдириишкинимге кандыг-даа харыыны бербээн. Ак-Довуракта хүлээп алышкын пунктузунуң эргелекчизиниң тайылбырлааны-биле болза, читкен эт-сеп, идик-хеп өртээн төлээр ужурлуг. Ол-даа дыка эптиг. Кижилерниң эки эт-севин, идик-хевин «чидирипкеш», оларның аксын акша-биле дуй идип каар. Эт-септи магазинден садып алыры берге апарган шагда чүге ынчаар кылып болбас деп?

Чурттакчы чоннуң аштадыры-биле дужааганы эт-септиң «чиде» бээри ук пунктуда чаңгыс удаа эвес. Мээң кожам А. Ф. Лемешева база дыка чараш хевизин хүлээп алышкын пунктузунга чидирипкен, ап чадажып турар. Аңаа база-ла өртээн акша-төгерик-биле эгидер бис деп аазап келген.

Химиктиг аштаганга-биле идик-хевин, эт-севин аштадып алыр дээн кижилерниң эт-севин алгаш, чидирип алыр азы чидир шыгжаптар чүүлдерге хамаарыштыр шыңгыы хемчеглерни алыр үези келбээн бе?

Ч. АМАРДА.
Ак-Довурак хоорай.

Рынок болгаш амыдырал

ХУМАГАЛЫГ БООП КӨРЭЭЛ

Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының экономиказын быжыглап экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчииринин кол угланыышкыннарының дыка кичээнгейлиг номчуп таныштым. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарын танышкаш, мындыг түңнелди үндүрдүм. Рынок экономиказынче шилчип турар үеде улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылдаарынга болгаш хереглел рыногун быжыктырарынга Өвүрнүң Дус-Дагның дузун моон соңгаар калыы тыварын болбаазырадып сайзырадыры база дузалаар боор деп бодааш, мону бижип орарым ужуру ында чүве. Шынап-ла, дусту казып тып тургаш, орнажылга фондузун чүге тургузуп ап болбазыл?

Дус кижиниң организминге кол чугула витамин болбушаан, кижиниң-даа, малдың-даа кадыкшылынга солуттунмас эм деп билир мен. Экология, бойдус, оон эгээртинмес эртине байлааны хумагалыг, чөп ажыглаары хүнүнүң чугула айтырыы болу берген. Өвүр Торгалыгның Дус-Дааның дузунуң дугайында бижиир безинде эрткен төөгүвүстү бир ыя коптарып көрейн. Шаанда бистиң ада-өгбелеривис, [illegible] төлүн аштатпас, [illegible] дээш арт-сын ажыглыр аът шарылыг ай, чыл болуп лораш, дустап ап чорааның канчап уттуптар бис. Дустап чорутканнарның чамдыктары амы-тынын безин өндүр дуска өргүп, келбейн безин баар турганын бистиң кырганнарывыс сактып чугаалажып олурарын дыңнаан мен. Дустап чоруткаш, дедир чанып келбейн барганнарның ажы-төлү ачавыс «кызыл-дустай берген» дижиринде ханы утка сиңниккен дээрзин сактып, оңаар болзувусса эки. Ол үеде машина-техника деп чүвениң сомазы безин чок турган болгай.

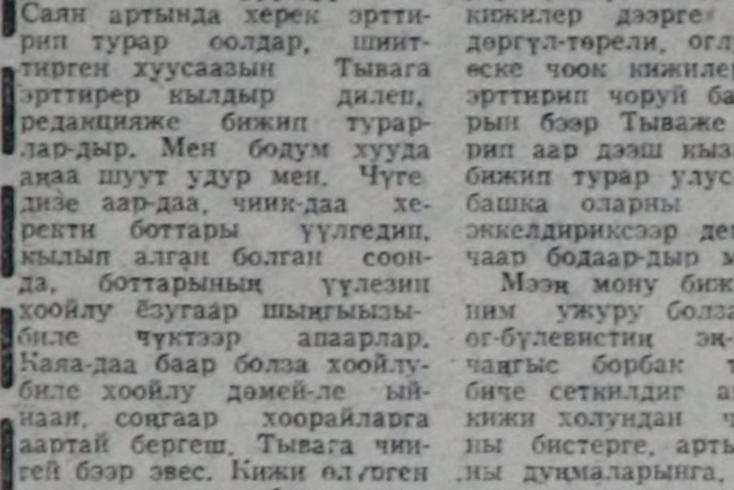
Дус-Дагның дузун Тываның барык бүгү совхозтары, харын-даа оон туржук Саян артынче чылдың кайы-даа үезинде сөөртүп чорул турар. А хумагалыг чорувус кайыл? Эскерип чорурга, машина-техниканы [illegible] хөлүн эрттир чүдүргеш, арт-сын ажарда аартай бээрге ындыг боор чүве ийин [illegible] машина оруктарының [illegible] ол-бо талазында хая дег улуг-даа, шала үүрмек-даа дустар октаттынган чыдарын бо-ла көөр кижи-дир мен. Чылдың кайы-даа үезинде ындыг боор-дур. Тоомча чок кижилерге бо чорук аңаа-ла бир үүрмек чүве кылдыр сагындырар. Шак мындыг камналга чок чорук [illegible] сеткилинге дээр чорду. Дустап келген кижи бүгүдеге ындыг бе дээрге, база ындыг эвес. Шала далааш, [illegible] болгаш хүнүн бодаар [illegible] чаңгыс кижилер [illegible] боор чорду. Шак ындыг [illegible] кижилер мээң бо чүүлүмнү номчааш түңнел үндүрүп шыдавас боор дээш бо [illegible] ти мында кирип [illegible] ол ийин. Дус-Дагның дузу төнер эвес дээр хевээр [illegible] уштунар үе келген.

Амгы рынок харылзааларынче шилчилге үезинде ыдык дузувусту үнелевейн, чүнү үнелээр бис. Черле ынчаш ажыглап турар дузувустуң ажыын билбес чүүлдерививс эдерик. Малдың-даа кижиниң коданынга дус боду кирип келбес-ле болгай. Чазаг, кузегден бир хонашче кежер-дүжерде өдекке артып калган дусту чаъс-чайык кирбес черлерге таптыг чүге шыгжап каап болбас бис?

Бистиң Дус-Даг суурнуң чурттакчыларын маңаа чиженке кирип көрейн. Суурувустуң чурттакчылары беленин хараш садыгдан белен дус садып алыр-дыр. Садыгга дус төнүп каарга «оода-ла дус чок кончуун аа» деп чугаалажырлап-дыр. Чанывыста-ла төктүп чыдар дузувусту чөп хумагалыг ажыглап шыдавас бис?

Черниң кежиин четтирип, аңаа хумагалыг, камныг болуп, дус курлавырын улам сайзырадып тургаш, рынок харылзааларынче шилчилге үезинде ыдык дузувустуң үнезин кудулатпайн, ону харын-даа өрүледир дээш бир янзы көрүш-биле көөр ужурлуг бис. Ынчангаш черниң кежиин дузувуска хумагалыг боор көрээли.

Биче МОНГУШ,
Садыгжы,
Өвүр районнуң Дус-Даг суур.

(Уланчызы. Эгези №№ 27-29 «Шында»).

Кооперация ажылы багай, кожкооп чонну сула хандырып турар. Бисте 53 МАЭ, 5 ЧАЭ бар. Бо чылын олар чаңгыс-даа ниити хурал эрттирбээн. Тараа кажаалары кылдынмаан, мал кадарылгазы организастаттынмаан, часкы тарылга кампаниязы күүселде чок болган.

Чазактың бо үеде кол сорулгазы болза бүгү кичээнгейни мал ажылын көдүрерипче, феодализмниң дазылдарын тура тыртарынче мөөңнээри болур тур.

Намның организас ажылын ап көөр болза, нам кежигүннерниң аразында чурум-сайгылга кошкак, арагалаар, шоп-содаа, аксым-чалчык кылыр чүве бо-ла тургулаар. Моол кызыгаарынга безин эзирик содаа болду. Нам хуралдарынга кежигүннер келбейн турар. Чамдык камчылар хуузунда ажылынга араттарны ажыглап, хоп-кочу чугаа тарадып, шалың окпелеп, тудуг черин каггаш, дургуннай бээр боор тур. Намчылар эрээзында «биеэги дарлакчыларны за бис дарлап турзувусса чүл» дижир чугаа үнүп турар.

Төптен кээп турар сургакчылар колдуунда-ла өг-бүле бадылаштырар деп хелзеп, оор-сук херээ истээр бис дижип чоргулаар, мал ажылын херек кырында - удуртур талазы-биле кылган чүвези чегей-дир.

База бир саналым болза бистиң чазаавысты «малчын арат» чазаа дизе чогуур, чүге дизе «улустуң» чазаа дээрге «улус» деп сөске феодалдар каттыжып кирер болгай».

АРН Тес-Хем кожкомунуң секретары Байыр-оол мынча дээн: «Мен база-ла политикага пат болган мен. Москвадан келгеш, кылган-на чүвем социализм, коммунизм-не деп шууган чорупп турдум. Мээн ол хөөрем сөстерим араттыы кыймыштаа кылбады. Ажыл-агый, садыг организастарынга дузалажырының улуу, кожуннуң арат-массаларын эвилеңдээр орнунга илеткелдер дыңнап, үрдүнчек резолюстар хүлээп аарынга ойлежип турдувус. Мээң ажылымга мындыг таварылгалар база турду: үр удуур дирткен, «хам» деп аттыг кижилерниң эргезин казып, чүдүкчүлерни кочулап, дорамчылап, хүрээлерни үптеп, бурганнарны буза шаап турзувусса-даа, араттарның чүдүлгезин божаңнадып шыдаваан бис. Бо дээрге бистиң дендии доңгун политиктиг частырыывыс болур тур. Мындыг таварылгаларның соонда чамдык нам кежигүннери ламаларга эм-таң чалап, чанып чеде бээрге, ламалар «чүге үптедиңер, дорамчыладыңар, ам кээп эм-таң чалап чор, силер?» деп айтыра бээр чүве тур».

АРН ТК-ның агитмассалыг килдизиниң эргелекчизи Товариштайның чугаазы: «Мен бодумнуң революстуг ажылымга частырыг кылбаан мен деп шыдавас мен. Бодумнуң частырыын хүлээп алгаш, эдип шыдаар херек. Ол эвезе революстуң-даа, намның-даа херээнге доктар болу бээр. Намның чаңгыс эвин камгалавышаан, бистер шуптувус шак ынчаар болур болзувусса эки. IX дугаар Улуг Хурал үезинде Барыын-Хемчикке ажылдап турдум. Бис база-ла аңаа коллективизацияны 55—60% чедирип кааң оолдур бис ийин. Шынап-ла, ол болза чурттаар аргазы чок өлүмзек колхозтар ышкажыл.

1932 чылда ийиги соңгулдалар чорупп турда, база-ла удаа-дараа частырыгларны кылдым. Тес-Хем кожуунга ажылдап тургаш, хоойлу ёзугаар соңгуур, соңгудар эргезин алыр ужурлуг улустарга эргезин эгитпейн барган мен. Мээң революстуг серемчилелим кошкак турган дээрзин бо херечилеп турар».

ТАР Сайыттар чөвүлелиниң даргазы Чүрмит-Тажының шыйганы болза: «Хуу ажыл-агыйны уттул каапканывыс болза бистиң бир улуг частырыывыс ол болур тур, бир эвес ол частырыгны этпес болзувусса, оодувустуң частырыгларывысты эдип ап шыдавазывысса, удуртукчу болур шаавыс-даа чок, удуртукчу болган херээвис-даа чок. Бис барыын удуртулгадан чүнүң-биле ылгалыр бис дизе, ол удуртулга массалардан частырыгларын чажырар, хоорук чораан болгай. Мең массалардан частырыгларымны чажырбайн тур мен, чүге дээрге бодунуң частырыгларын бар-ла турган харыысалгазы-биле хүлээп алыр ужурлуг кижилерге бодум оаза хамааржыр мен.

Бодумнуң частырыгларымны медерип көрүүшаан, феодализм-биле хүрежири чугула, ук демиселди моондаа соңгаар шудургу чорудар херек дээрзин дөмей-ле шыйып тур мен».

ТАР Биче Хурал президиумунуң инструкторы Хемчик-оолдуң чугаазы: «Маңаа тургустунган негелделер дугайында кандыг-даа дадалзаа турбас ужурлуг, каждан мен маңаа пленумга национал революзунга кирипкен феодалдарны канчаарыл деп айтырыг салгаш, бо айтырыгга аңаа-ла тодаргай харыы алырын күзедим. Бо айтырыг-биле Хемчик-оол мөөреңгей үзел нептередип турары ол тур деп оодап болбас.

Нам, аревэниң хуралдарынга частырыглар дээш оуруну кымга чүктедир чүвел деп айтырып турар. Лопсаңның харыылааны болза, частырыглар дээш харыысалганы нам, чазак хүлээр апаар. Шак-ла ындыг харыыны Хавакчап база берип турду, мен дугайты ындыг харыыларга кайгап, ук айтырыгларның ужуруң билбейн калган мен».

АРН ТК-ның секретары Ондар Байыр-оол (Байыр) мынча деп чугаалаан: «1928 чылдан бээр нам органнарынга ажылдап келгеш, эвээш эвес частырыгларны кылган мен, оларның харыысалгазын бодумдап чайладыр деп бодавайн тур мен, бо онза пленумнуң мурнунга частырыгларымны медереп көөр ужурлуг мен. Буян-Бадыргы, Дондук база өске-даа феодалдарга дөмей феодалдар удуртур черлерни ээлеп алгаш, боттарының биеэги байдалын эгидерин кичээп турганын демдеглээр херек. Олар феодалдарга болчуп турдулар. Араттарга кандыг-даа дуза чедирбес, араттарның культурлуг болгаш материалдыг байдалын экжидер дээш чүткүвейн турганнар».

Каттышкан II дугаар онза пленум кедергей чөөн үзел база хөделиишкиннерин ажып эртерде калбак коллективизацияны соксадып, ооң орнунга чурттуң экономиктиг күчүзүн коллективтиг база хууда идепкей-биле өстүрер, мал ажылынче онза кичээнгейни салыр, иштики рынокту хөгжүдер, чурттуң иштики амыдыралын демократчыдар, феодализмниң дазылын тура тыртар херек деп айыткан. Бо сорулгаларны тодаргайы-биле ТАР Биче Хуралының IV онза сессиязы бодунуң шиитпирлеринге кирр [illegible].

Моон аңгыда II пленум намны чазактың бирги дузалакчызы деп шиитпирлээш, нам, чазактың удуртулгазынга организастыг үндезин өскерилгелерни болдурган. АРН ТК-ның Политбюрозу биле секретариадының орнунга Президиум, Төп контроль комиссиязының орнунга ТК-ның чанынга нам комиссиязын тургускан. Президиумунуң даргазынга С. Токаны, ооң бирги оралакчызынга О. Байырны, оралакчызынга Н. Товариштайны, кежигүннеринге С. Лопсаңны, С. Чүрмит-Тажыны, А-Т. Хемчик-оолду, кандидаттарынга К. Серенни, Торлаажыкты соңгаан.

Нам комизинге Ш. Лопсаң-Самбуу (даргазы), О. Шагдыр-Сүрүн, Ш. Кижир-оол суглар кирген.

1935 чылдың I айның 14-те IV сессия ТАР Биче Хуралының президиумунуң даргазынга А-Т. Хемчик-оолду, кежигүннеринге ТАР сайыттар чөвүлелиниң даргазы, даштыкы херектер оолгаш юстиция ламыларының сайыды С. Чүрмит-Тажыны, АРН ТК Президиумунуң даргазы С. Токаны, культура ламызының сайыды О. Тастай-оолду, Сайыттар чөвүлелиниң оралакчы даргазы болгаш садыг-үлетпүр ламызының сайыды С. Ойдупту, Тыва төп кооптуң даргазы С. Лопсаңны, БХ президиумунуң кежигүннериниң оралакчыларынга сан ламызының сайыды И. Падаң-оолду, ОКШ даргазы Сеңгижикти, Тыва алдын черинин даргазы О. Увангурну, «Советтранс» каттыжышкынының даргазы Торлаажыкты, БХ президиумунуң секретарынга Ламажыкты; ТАР сайыттар чөвүлелиниң даргазынга Чүрмит-Тажыны, ооң оралакчызынга С. Ойдупту, кежигүннеринге мал-чер ламызының сайыды О. Полатты, сан ламызының сайыды И. Падаң-оолду, культура ламызының сайыды О. Тастай-оолду, ОКШ даргазы О. Сеңгижикти, сайыттар чөвүлелиниң секретарынга М. Ламаны соңгаан. Каадыр дешшидер ажылдың кол угланыышкыны, амдыызында араттардан дешшээн хувисхаалчылар биле ССРЭ Моолга белеткээн каадырларны чагыштырып турза-даа, чоорту чаа каадыр-биле солуур болу берген.

Моон барымдаазы болза, 1936 чылдың ноябрь 11-де намның X Улуг хуралы АРН ТК-ның Президиум кежигүннеринге С. Токаны (даргазы), О. Байырны (бирги оралакчы, оргкилдис эргелекчизи), Н. Товариштайны (оралакчы, агитмассалыг килдистиң эргелекчизи), С. Чүрмит-Тажы, А-Т. Хемчик-оол, С. Ойдуп, С. Лопсан, О. Полат, Т. Седип-оол, О. Увангур, оралакчы кежигүннеринге О. Танчай, С. Шома, И. Бадыраа сугларны соңгаан.

Партия комиссиязын 25 кижи составтыг тургускаш, ооң президиумунга О. Байыр (даргазы), Базыр-Сат, Пиринлей, Сүгдүр сугларны соңгаан. Удаваанда ТАР БХ сессиязынга Биче хурал президиумунуң оралакчы даргазынга чаа тургустунган ИХЯ-ның сайыды О. Полатты бадылаан.

Мынчангаш II онза пленумдан эгелээш, ТАРН X Улуг хуралынга чедир үедеги каадыр политиказы ССРЭ-де өскерилгелерниң салдары-биле нам, чазактың хынап шүүр, кеземче көргүзер аппарадын быжыглаарынче онза кичээнгейни салган. АРН ТК-ның президиумунуң бирги оралакчы даргазы О. Байырны нам комизиниң даргазынга дакпырладып, президиум кежигүнү О. Полатты ТАР Биче хурал президиумунуң оралакчы даргазынга база ИХЯ-ның сайдынга дакпырладып соңгааны анаа-ла таварылга эвес. Бо улустарны албадап, ындыг бедик дужаалдарга олурткан дээр барымдаа бижик чок, чүгле оларның онзагай шынарларын барымдаалаан дээрзинге чигзиниг турбас.

Партияның хоочуну С. М. Даваажап «С. Тока сөзлүредил чашпаачыларга дендии ынак апарган» деп чугаалаан. Шынап-ла, репрессия хөрлээлеп турар үеде, чашпаа кижилер хоп-чип, оуэзуттуг нүгүлү-биле хөй амытаның бажын чиген. С. Тока Коминтерниң Чөөн чүк секретариадындан чигзиниг секретарьга кандыг-даа альтернатива, шилилге чокка, кедергей чөөннээр чорук-биле демисел чорупп турда, сүмеледип соңгуткан. Ол ВКП (б) кежигүнү, Коминтерниң төлээлекчизи болганда, Москвадан үнүп турган теория-даа, политика-даа талазы-биле айтыышкыннарны чайгылыш чок боттандырар дээш карак кызыл ажылдап чораан. С. Токаның трагедиязы болза, бодунуң ченниң аспаанга турганы, ол үедеги негелделерге чигзинмес, оларны хажык чокка күүседири дээрге-ле Советтиг Россияга, ССРЭ-ге, ВКП (б)-ге, Коминтернге шынчы бараан болуру ол деп билип чораны болур. Ол үеде ниитилелге болуп турган чүвелерге чигзинер, дадагалзаар кижилер турбаан, оон туржук нүгүлге таваржып турган хөй-хөй большевиктер, бөдүүн кижилер бодунуң үезинге идегелин оскунмайн, шаажылады хүлээп ап турган дээрзин хөй барымдаалар херечилеп турар. Ам бо ажык-чарлыг, херек кырында чүнү-даа хостуг чугаалап болур апарган чаагай шагда төөгүнү бодунуу-биле эде тайылбырлап, бодун агартыры-биле кежинден сывырлып уштунар чыгыы кижилер тыптып келгени база-ла таварылга эвес. Оларның ниитилелге, ылангыя аныяк-өскенге чедирер хоразы улуг.

Үезиниң негелдези-биле чурттап, тодаргай хүлээлге-даалгаларны бар-ла шаа-биле кызып күүседип, кара сагыштыг шаажылакчы-даа боол чораан хирезинде, ол үеде чүнү-даа боду кылбаан, хамык ужур чүгле Токада деп турар чорук ёзулуг ийи арынныг, үелер аайы-биле хуулуп чоруур ойлук чок мээ ол эвес ирги?

ВКП (б) кежигүннери С. Тока, Н. Торариштай, О. Полат, Сундуй, Т. Седип-оол, С. Шома, АРН кежигүннери О. Байыр, Х. Базыр-Сат, И. Бадыраа, Х. Анчымаа, С. Ойдуп, К. Чымба суглар-биле кады Сталинниң айтыышкыннарын, Коминтерниң шугумун быжыг сагып чораш, бо репрессияларны боттандырышкан төлээде, оларның идей-политиктиг туружунуң уржуу, хуузунда төөгүге харыысалгазы ол-дур эвеспе деп чүге билип болбазыл? Ынчаарга ВКП (б) кежигүннери О. Полат, Н. Товариштай, С. Шома суглар болгаш намчылар С. Намчак, О. Мандараа, М. Артас, Парчын, Тыртый-оол база өскелер-даа хоойлу дүрүмнү үрегдеп тура, ону революска бараан боол турары, улуг башкы Сталинге кызыгаар чок ынаан, шынчызын көргүзүп турары ол деп бодавайн турганнар бе? Олар НКВД-ның дуржулгазын, сүмезин херексевейн, ооң чөвүлекчилеринге, сургакчыларынга даянмайн турганнар бе? Төөгүнү канчаар-даа анализтээрге үстүнде аттаан улустарны ССРЭ-ден, ВКП (б)-ден, Коминтернден хоора көөр аргажок, шак-ла ол ышкаш олар шупту чаңгыс кожакта, хамык чүвени кады үүлгеткеннер. Мынчангаш харыысалганы грамм-нап үлеп турбайн, болдупган частырыглар, үүлгеттинген буруу-бузутту нам, чазактың күчүлээр, шаажылаар чепсээ хөделдирип чораан бо кижилерге шуптузунга дең чүктедир болза шын болур деп бодаар мен. Бир эвес амгы үеде чамдык кижилерниң С. Токаны Сталинге чүулдештирип, хөөреди чугаалап турарын төөгүлүг шын ол деп көөр болза, СЭКП-ге, Коминтернге, ССРЭ-ге шынчы чораан кижи чаңгыс Тока болур. Ынчаарга коммунистер О. Полат, Н. Товариштай база өскелер-даа СЭКП-ниң чигзиниг шугумун, Сталинниң айтыышкыннарын, Коминтерниң теориязын, практика талазы-биле сүмелерин хүлээп көрбейн чораан кижилер болур. Чогум ол ындыг боор болур бе деп айтырыгны салгаш, ИХМ-ге ажылдап чораан кижилерниң үүлгедип чораан чүүлдерин барымдаалап көөрге, олар Токадан дудак чок «шынчы» чоруктуг практика кырында көргүскеннер.

Чаңгыс 1938 чылдан эгелээш, оон соңгаар шаажылаар политиканы чорудуп турган кижилер-даа эвес, 1928 чылда барыын удуртулганы чайлаткан эргилдени боттандырган И. Шагдыржап, С. Чүрмит-Тажы, А-Т. Хемчик-оол, С. Лопсаң, О. Байыр, И. Падаң-оол, А-Т. Чүльдүм база өскелер-даа ССРЭ-ге, Коминтернге шынчызын демиселге бузүредир, көргүзер дээш оралдажып чорааннар. Чүге дизе арат чоннуң хостуг аас-кежикче оруун олар чүгле ССРЭ-биле, Коминтерн-биле шын-на сеткили-биле холбаштырып ажылдап, чурттап чорааннар.

Нам, чазактың удуртур ажылдакчылары СЭКП-ниң политиктиг шугумун, Коминтерниң айтыышкыннарын ТАРН-ның улуг хуралдарынга, пленумнарынга, ТАР-ның улуг хуралдарынга, БХ сессияларынга үндүрген шиитпирлерге сиирип онжээш, удуртулга болдуруп чорааннар. 1925 чылда ССРЭ биле ТАР-ның аразында чарган керээде оар турар ёзу-чуруму удурдедир дузалажып камгалажыр деп хүлээлге болдуруп бижээн 1931 чылда бо хүлээлгени улам ханыладыры-биле АРН ТК биле совет элчин черинде ВКП (б) райкому Тываның капиталистиг эвес оруктап хөгжүүрү дээш демиселге, намда чайгылышкыннар, аңгы лайзыннары-биле демиселге бир демниг хөделир чүве болганда, чаңгыс аай план-биле ажылдаар деп дугурушканнар.

Юрий АРАНЧЫН.
(Уланчылыг).

Чонум, өөрүм, ажы-төлүм, чолукшуулу, алгажыылы

ХОЙ ЧЫЛЫНЫҢ КУРАЙЫ

Чаа чыл бажы үнду,
Шагаа дою келди.
Чонуңну хүндүле,
Чолукшуп мөгей.
Хоюг, чымчак дүктүг
Хой чыл аалдап келди.
Элбекшилди биске
Эккеп берем, чылым.
Чаагай чылыг— кыштап,
Чараш ногаан—частап,
Сүттүр чаъстыг—чайдап,
Шулту чемниг— күстеп.
Хүннеп-ле көр,
Кужур Хой чыл,
Курай! Курай!
Сүрүг малы менди турзун,
Сүт өремези кылын
болзун,
Аарыг-аржык өршээл
болзун,

Ажы-төлүм, арат чонум
Амыр-тайбың менди
турзун.
Өлүм-чидим бисти ойзун,
Өрттүг дайын чок болзун,
Агаар арыг чаагай турзун,
Амыдырал тодуг болзун,
Курай!..
Чаагай сарыг шайың
сөңне,
Чаглыг эъдиң дүлгеш
сөңне,
Боова-боорзааң салып
сөңне.
Чаагай чөкпээң бускаш
сөңне.
Шагаа дою чаагай болзун,
Курай!..

Опаа ТАС ООЛ.
Хойжу.

ШАГААГА ЙӨРЭЭЛ

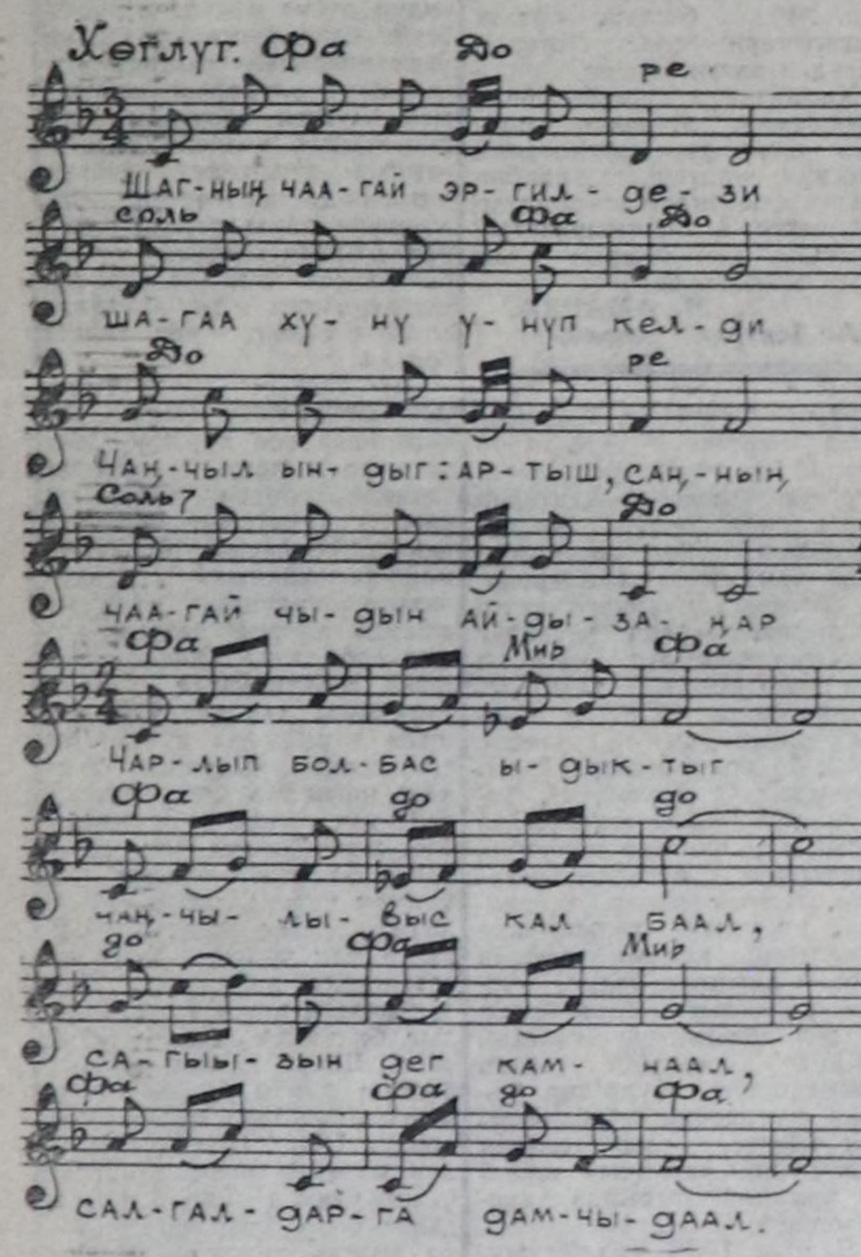
Час-даа дүштү!
Шагааның ак айы үнду;
Анай-хенче дешкилежир,
Ажы-төлдер маңнап ойнаар,
Ава кижи хүлүмзүрүүр,
Ада кижи хүндүткедир,
Амыдырал байлакшыдар
Аштыг-чемниг, оюн-хөглүг
Авыралдыг эки үе
Алдын хүнүг Шагаа келди!
Час-даа дүштү!
Шагааның бай даңы атты;
Аалдар санай

Аралажып чолукшуду.
Амданныг чем дээжизи
Аалчыларны манай берди.
Ак сүт чаяар ала инек
Аал иштин амыратты.
Кенээттерге, күдээлерге
Кежик-чолдуг Шагаа келди.
Час-даа дүштү!
Шагаа-найыр шагы келди.
Өскүс анай өлең чизин,
Өгбе кижи өрү орзун,
Өглер саңай кижилерге
Өлчей-кежик хүннеп турзун.
Өртемчейде түме чонга
Өрт-халап өөскүвезин,
Өөрүшкү-ле делгерезин,
Өршээ дадай, ындыг болзун!

Николай ООРЖАК.

Ы Р Ы

Шагаага аян-хөөн, хей-аът киирип турар ырывыс чогундан шүлүкчү Чап Чүлдүмнүң «Шагаа ыры» деп сөзүглелинге аялга чогаадырын редакция композиторлардан дилээш, шүлүкту № 282 «Шын» солунга парлаан турган. Баштайгы аялганы композитор Р. Кенденбиль бижээн. Ооң соонда бот-тывынгыр композиторлар С. Базыр-оол, А. Ондар бижээш, бисче чоруткан. Бөгүнгү солунда С. Базыр-оолдуң ырызын парладывыс.

Шагның чаагай эргилдези
Шагаа хүнү үнүп келди.
Чаңчыл ындыг: артыш, саңын
Чаагай чыдын айдызаңар.
Кожумаа:
Чарлып болбас ыдыктыг
Чаңчылывыс кагбаал.
Сагыызын дег камнаал,
Салгалдарга дамчыдаал.
Хырбачаңар дооранар,
Ужа, төштен чоогланар.
Кырган, чалыы, улуг-биче
Ужүр ындыг, чолукшуңар.
Кожумаа:
Эшлерим, өгбелерим
Эдек тутчуп, чугулаңар.
Ажы төлдүң омаан көрүп,
Амыр-дыш ап, чалыткаңар.
Кожумаа:
Шагаа хүнү мөөрейлиг
Адыг-чарыш маргылдаалыг,
Чадап адаал, багдан кагаал,
Адаанажып тевек тевээл.
Кожумаа:
Кажык ойнап, даалылаал,
Кагжып оруп, шыдыраалаал,
Шуру шуутчуп, чиичи тыпчып,
Шууту хөглеп, ойнаалыңар.
Кожумаа:
Чарлып болбас ыдыктыг
Чаңчылывыс кагбаал.
Сагыызын дег камнаал,
Салгалдарга дамчыдаал.

Чап ЧҮЛДҮМ.

Ё З У Л А Л Ы

Айның эргизи аъттаныпты.
Айның чаазы үнүп келди.
Буура дег эрги чыл эрти.
Бодаган дег чаа чыл үнду.
Артыш саңым кыпсып тур
мен.
Алгыш сөзүм ыдып тур мен.
Тос дээрим, өршээзинде,
Доңгуруун даам, өршээзинде.
Мөңгүн ышкаш чайыннанган
Мөгепиенген Чиңгирлээним!
Хүнче көрген бедик тайгам!
Кужур чонуң кежиин болгаа.
Сүлде-чаяан кадагалаан,
Сүүр-Кожагар, өршээзинде.
Арбын чонум хумагалаан,
Ак-Кожагар, өршээзинде.
Көжегелиг булут хонган
Хөндергейниң бедик арты!
Арат чонуң тайбың турзун,
Ажы-төлү менди болзун.
Көстүп турар көк-ле дээрим!
Көктүг-шыктыг Хөндергейим!
Булуттуг дээрден чаңнык
дүшпезин.
Будуктуг ыяштан чарты
тоглавазын.
Ыраажы-Хем унуң дургаар
Ырлыг улус чурттаар болзун,
Каргыраалаан оолдарлыг
болзун.
Каттыраңнаан кыстарлыг
болзун.
Көгээржик сөңмээн
аалчыларлыг болзун,
Хөөрежип орар кырганнарлыг
болзун.
Аъттар мунган оолдарлыг
болзун.
Аян туткан кыстарлыг болзун.
Багай чүве сөнзэр болзун.
Эки чүве маңдыыр болзун.
Үнүш-дүжүт чаагай болзун.
Үре салгал чиилээр болзун.
Шагаа келди, чаа чыл келди.
Шайлаалыңар, дойлаалыңар.
Чонум, өөрүм, ажы-төлүм,
Чолукшуулу, алгажыылы.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАҢ
дыңнап бижээн.
1954 чылдың октябрь 8.
Хөндергей суур.

Ч Е М Н Е Р И

Тыва чемни хире-хире чиксей бээр мен. Ындыг үелерде амыдыралымга болган таварылга оо-ла сагыжымга кирип келир. Оон бээр чээрби ажыг чылдар эрткен чүве. Ынчаарда мен Кызылдың оожудулга эмнелгезинге чыткан мен. Каш хонганымда авам районнан менче далган, тараа, чөкпек, саржаг чорудупкан. «Караан чырып, чиңгеп алгаш, ароай далганындан саржаглап чиир сен, уруум» диртген болду. Мен оларны чиир хамаанчок, харын-даа чыды билдинмезин дээш каш каът солунга ораагаш, чаңып чоргужемге чедир шыгжаан мен. Кижи база мелегей-ле чораан чүве.

Сөөлгү үеде ону сактып келгеш, бодум тыва чемнер кылыр деп шиитпирлеп алган мен. Согааш, балам-даа чок деспи, пажым, былгаажым-даа чок. Ынчалза-даа күзел күштүг болган хевирлиг, амгы үеде эки шынарлыг тыва чемнерни кылып чип өөрени бердим.

Ооң чамдыктарын сүмелээр бодадым.

ДАЛГАН

Перловка крупаны хавыктарлыын ылгап каапкаш, кылын сковородкага бичии былгааш ыяш-биле хоорул алыр. Оон соонда хайындырган картофель чуура идер ыяш-биле сакпыңга аяар шоңнап алгаш, хавыкчыгаштарын тавакка челбээш, эът тыртар электрилиг машинага «дээрбелеп» алыр. Мындыг арга-биле ароай далганын кылып ап болур.

ЧИНГЕ-ТАРАА

Пшенону (чиг чиңге-тарааны) чутбушаан, хавыктарлыын ылгап каапкаш, соок сугга кежээ хондур арттырып каар. Эртен суун шүүрээш, кылын сковородкага бичии былгааш ыяш-биле хоорул алыр. База-ла чуура идер ыяш-биле баалын чок демир сакпыңга шоңнап алгаш, тавакка хевээн челбип каартар. Соктаан чиңге-тарааң ол-ла болгай.

ЧӨКПЕК

2 кг сметананы былгап турбазы-биле база дүрген суу бусталыр кылдыр улуг, аксы ажык сакпыңга чымыладыр хайындырар. Хоюй бээрге база-ла былгаашчыгаш ыяш-биле былгап эгелээр болгаш чартык шопулак далганны (кандыызыдаа ажырбас: чиг-даа, бышкан-даа боол болур) база 2 шопулак чигирни немээш соонда, бичии хайындырар. Кылып турар кижиниң күзели-биле чартык шопулак (омааш) чууурган чодураалы азы бир шопулак кандыг-даа болза вареньени немеп болур.

Садыг сметаназындан кылган чөкпектиң үзү ээзш болганы-биле сарыг хайындыртпас чүве болду.

БАСКАН БЫШТАК

Быштактың хевирлерин (баскан быштакты, шөйген быштакты) авам божа сарыг-суундан кылып чораан чүве. Тигер хойтпактыг эвес. божа сарыг-суу кайыын тыптыр. Ынчалза-даа варенецти (үзү кефирниинден көвей болгай) соодукчуже сукпайн, стол кырыңга чылыг черге 2-3 хондур тургузуптар (ажааш, сарыг-суу барык-ла кылая бээр).

Сүт хоюун — сливкини (сүт-биле сливкини деңней холуп ап база болур) сакпыңга куткаш изидиптер. Ынаар варенецтиң чүгле сарыг-суун ылгааш кудар. Бичии былгааш ыяш-биле чаңгыс аай бичии былгаар.

Быштаан шүүрээш, пөс ак хапка урар. Быштактыг хапты ийи калбак ыяштар аразынга салгаш, кырындан база бир аар савалар-биле бастырар. Кежээ быштакты кылгаш бастырып кагган болза, эртен хаптан ужулгаш кадыр салып алыр.

Ынчаар белеткээн быштакты дораан-даа чип болур, шыгжап-даа болур (чүгле мунгаш сава иштинге шыгжап болбас — дүдүй бээр). Быштакты сметана-биле чиирге удам амданныг.

ЧОЧАК

Чочакты мурнунда белеткеп алганывыс чиңге-тараадан база кылып болур. Ону хойнуң кудуруу-биле азы аът казызы-биле кылыр. Бичеледир доораан кудурук чаан (азы казыны) сакпыңга ургаш, чиңге-тараа-биле холуй чуурар, ыяш-биле аяар чочактай соктаар.

Арбай каржаны-биле база чочакты ындыг янзылыг кылып ап болур. Перловка крупаны хоорул аштап алганының соонда хол-биле эът тыртар машинага долгап алыр, ынчан чарба арбай каржаны болур чочак кылырынга кончуг таарыжыр.

Чечекмаа САГДЫ.

ШАГААДА ОЙНАҢАР

Чылдың-на Шагааны эрттирип турар чүве апарганда тыва оюннарның чамдык хевирлерин маңаа парлааш, оларны ойнаарын сүмелексеедивис.

Чон бүрүзү национал спорттуг, оюннарлыг, байырлалдарлыг. Олар чоннуң чурттаалгазы-биле сырый харылзаалыг. Чаа төрүттүнген чаштың өзүп-мандыырынга, оон улгаткаш мага-ботту сайзырадырынга, күш-шыдалын улгаттырарынга тускай мергежилгениң чадаларын эртер турганнар.

Тывалар чаш кижини үнгедип, оон улгадып кээрге давыдып (колдуундан тудуп алгаш бут кырынга тургуза тудары), соокка дадыктырып, күш-шыдал киирип чорааннар. Уругну холга тудуп өөретпес, өгде уруг тудар кижи чок болза, ону орун буттарынга от-көске четпес кылдыр белинден баглап каар турган. Ол кезек-чүткүп чоруй, хая көрнүп каап турар, оон харыксыраап ол-ла черинге удуп-даа каар.

Чайгы үелерде оларны шалдаң-чанагаш даштыгаа ойнадып каар. Хүннүң изиг-соок үелеринде, өл-чаъсты безин тоовастар. Хар чаапканда безин кызыл-даван даштыгаа хөглеп маңнажыр.

Ам кандыг-дыр. Чаңгыстан эгелээш үнгеп, кылаштап, маңнап турбужеге чедир чөргеп, шарып, кедирип келир. Түннелинде аарыычал болур. Бичии болурга-ла ангипалаар.

Тывалар уругларын мал-маган соондаң туттупарынга, өг-бүле ажылын кылырынга өөредип чораан. Бичиизинден эгелеп өшкү, хой сагдырар, богба, молдурга мундурар, эмдик чүвелерни өөреттирер, шалбаладыр, ча, согунну кылыр, оон киржин эъртирер дээш, ажыл-агыйның болгаш спорттуң бүгү хевирлеринге өөредип чорааннар.

Дөртен чылдардан эгелээш национал оюннарның болгаш культураның кудулааны-биле холбаштыр боттарывыстың оюннарывысты уттуп бар чораан бис. 60-70 чылдар үезинде төрүттүнген аныяктар ол оюннарны көрбээн-даа, шуут билбес. Бис ол дугайында тайылбырны бербес бис. Тыва оюннар бистиң байлаавыс, эртиневис дизе частырыг чок.

Ам шагаа үези келген. Кижи бүрүзү анаа белеткенген. Аныяктарның бир сонуургалы ол болгай. Өгбелерниң эрттирип келген байырлалын көрүп алыры-биле база оон хөйнү өөренип алыры-биле чон хөй чыглыр болгай.

Моон мурнунда чылдарда Шагаа дугайында чугаа үндүрерге, үстүнү черлерден амгы үеде эрги оюннарның херээ чүү боор, өске спорт чок эвес деп турганың кончуг эки билир бис. Ажык-чарлыг үеде бүгү-ле чүвени боттары кылыр болганда биче нацияларны боттарының эрге-шөлээзин ажыглап, оюн-тоглааны эвилелден турар апарган.

Ынчангаш бо чылын эртер Шагаага тыва оюннарны киирерин сүмелеливис.

БАГ КАГАРЫ

Бо оюнга ойнакчылар деңсанныг болгаш ийи командадан тургустунар. Кижи бүрүзү багларлыг болур. Судьяның шиитпели-биле каш баг-биле кагарын ойнакчыларга сүмелээр.

Оюннуң сорулгазы шөлде (хараачыгайда) тиккен багларны шыйыгдан үндүр кагары. Амгы үеде баг шарып билбес болганывыстан мергенни ажыглап болур.Ол бүгү орус улустуң оюну городокка дөмей. Ону шуптузун (диаграммада) көргүстүвүс. **(Чурук № 1).**

Команданың турар чери (оюнну эгелээри) оңгу болур. Баг олуртур черниң артыы талазынга чартык төгерик шыйыг шыяр. Хараачыгай ол. Ол шыйыгның дал ортузунга «чүрек» баг турар. «Чүректиң» артынга «артыы хараал» деп адаары үш багны чергелештир тургузар. Мурнунга «мурнуу хараал» деп адаары беш багны чергелештир тургузар. «Чүрек»-биле мурнуу болгаш артыы хараалдарның аразы бир-бир метр болур. Артыы болгаш мурнуу хараалдарның аразында багларның хемчээлин боттары чогаадып ап болур. Ол чүгле судьядан хамааржыр.

Артыы болгаш мурнуу хараалдарның аразында «чүрек»-биле оон ийи чартыынга «овага» деп дөрт багны бөле олурткулап каан турар.

Кагыгны кайы команда эгелээрин төлге октап турташ азы мерге тутчуп турташ тодарадып алыр. Кайы-даа команданың мергелери дең турар ужурлуг.

Баг тургускан шөлчүгеш чанынга ийи таланың ийи кижизи куруңга узун-дыы баглааш, туруп алырлар. Олар улузунуң каккан баан чыып, узун-дыныга чыып алыр. Мергени азы багны дегир эгидер улус база ол. Кол сорулга «Чүректи» үндүр кагар. Оон дөрт багны алыр. Баглар шыйыгдан үнмейн барган болза, катап кагар (орус улустуң городкизи-биле дөмей), дүрүмү дээривис ол.

Бир команда он багны хап үндүрүпкеп болза, тавычага чедип келир. Ол хемчээлдерниң ортузу. Ону тавыча азы хин дээр.

Бо оюнну кыскалады бижидивис.

БУГА ШЫДЫРАА

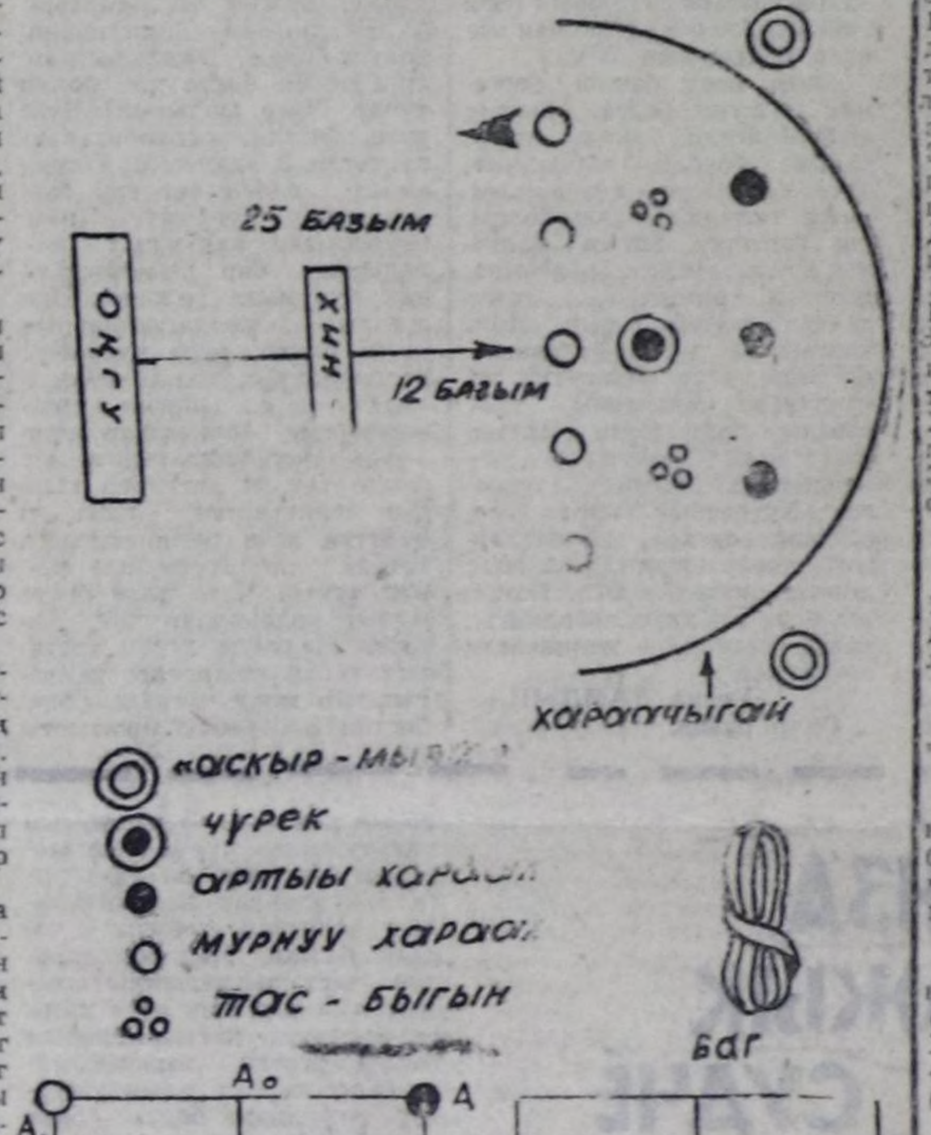
Оюннуң сорулгазы —солдарлыг кижи холда оолдарын салып тургаш, ийи «буганың» оруун муңгаштаар. Бугалыг кижи пешка кежүн ажыглап тургаш, арта халып оолдарны «чиир».

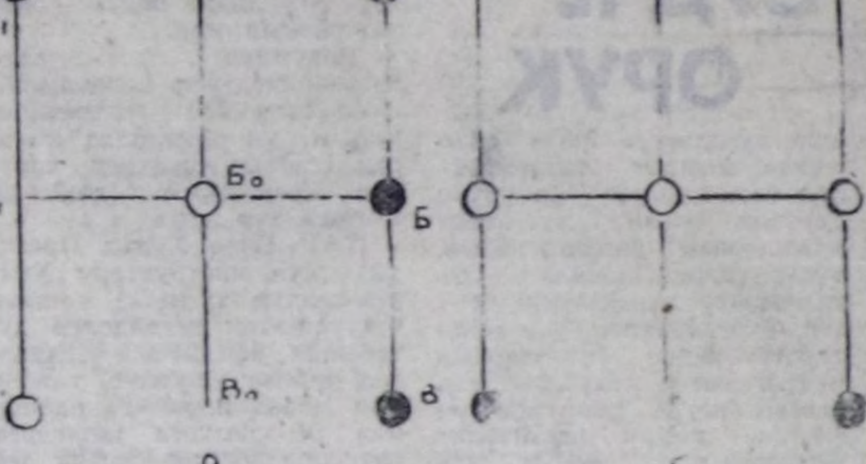
Баштайгы көшту бугалыг кижи эгелээр. Бугалыг кижи оолдарны хөйнү чиирин оралдажыр. Оолдарлыг кижи буганың оруун дуглап, солдарын чиртпезин кызыдар.

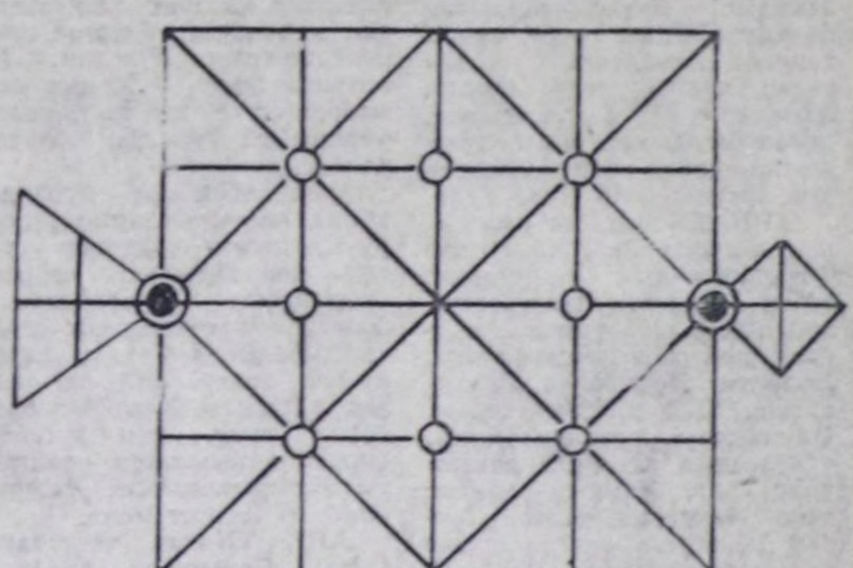
Оолдарлыг кижи холда оолдары төңгүжеге салып кээр, оолдары төне бээрге, пешка көжү-биле бир белдирден өске белдирже көжүп тургаш, бугаларның оруун дуглаарын оралдажыр.

Бугалыг кижи оолдарны чиирин кызыдар, муңгашталбазын бодаар.

Бир ойнакчы ийи бугалыг болур. Өске ойнакчы чээрби дөрт оолдарлыг болур. Оларның сезин иштики дөрбелчиниң белдирлеринге салып алыр. Ол алдызын холга тудуп алыр. (Ол алды сан даштыкы дөрбелчиинниң карышкактарынга дең турар ужурлуг). Шыдыраа хөлүнде 24 карышкактыг белдир бар. Ынчангаш 24 даштың херек ужуру ында. **(Чурук № 2).**

МУҢГАШ АЗЫ ЫТ ШЫДЫРАА

Ол шыдырааларны район бүрүзү аңгы-аңгы адаар боорга, ол аттарны бижидивис. Аңаа алды дашты үш-үш кылдыр үлежип алгаш ийи кижи ойнаар. Оюннуң сорулгазы—бодамчалыг көжүп тургаш, шыйыгның муңгаш баштарынга удурланыкчызының даштарын муңгаштаар. **(Чурук № 3).**

КАЖЫК ОЮННАРЫ

Ону ойнаары янзы-бүрү. Дөрт берге деп оюнну ойнаарда кажыкты арбактап алгаш, черге дүжүрер. Малдың дөрт чүзүнү дүжер болза, ол кижиниң хууда аас-кежии бай-каазып, тодуг-догаазыы илергейлеп турар.

Кажык-биле ойнаар оюннар дыка хөй. Кажыкты чыттырып алгаш кагары, аът чарыштырары, кажыкты дүжүрүп кагары, хожулап кагары, кажыкты адары дээш, оон-даа өске. Ону улуг улустар эки билир. Ынчангаш Шагаа үезинде оларны чалап, өөренип ап болур.

ТЕВЕКТЭЭРИ

Тевекти кылып алыры белен. Коргулчунну эргискеш, ортузу үттүг кылдыр кудуп алыр. Өшкү дүгүн ол үтче суккаш өттүр тыртып алыр. Оон соонда дүвүн дескилештир кескеш, изиг суутуга өрттелип алыр. Бажын чески кылдыр кезип алыр. Тевекти бодунуң эптиг буду-биле тевер.

Баштай анаа тевер. Ону каш-даа кижи ойнаар. Ийи командага-даа үстүп ап болур. Команда чеже-даа болза дөмей-ле. Бир эвес оюнну дүрген төндүрер дээр болза, олимпий системазы-биле эрттирип болур. Анаа теп тургаш сан дең апаар болза, «далгып» эгелээр.

«Далгып» турда сан деңнежир болза «чиинээр». Ону чаңгыс буду-биле черге баспайн тевер. Бир эвес анаа сан дең апаар болза «кызылчиинээр». Ону чаңгыс черге тура тевер. Базып алган будун шимчедип болбас.

Тевектээрге буттуң шынганнары сайзыраар, чүректиң ажылдаары экижиир, чүстер ээлгир болур, карактың хемчээл тодарадыры экижиир.

Уткан тала оюнну бүгү хевирлеринге човадыр.

Тыва оюннарны эки билип алыр дизе И. У. Самбуунуң бижээни «Тыва оюннар» (1968 чыл) деп номунда тодазы-биле айыттынган. Оон өөренип ап болур.

Аът чарыжы, эмдик аъттарны өөредири болгаш чайгы үеге хамаарышкан чамдык оюннарны сөөлүнде солун арыннарынга чырыдар бис.

Херел-оол ООРЖАК.
Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 8.00 Мультфильмнер. 9.30 «...16 харга чедир болгаш оон улугназы». 10.15 «Көк дүлгээзиннер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 11.05 Л. Лещенконуң концерти. 12.00 Медээлер. 12.15 «Азия оюннарының ажыдыышкыны». Телефильм. 13.35 «Джамайка». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.45 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». Кинофестиваль. «Сеткил хөглүгдүр». Барымдаалыг фильм. 15.15 «Амы-тындан артык ынаныш». Уран-чечен фильм. 5-ки фильм. 16.10 «Бир эвес силерниң харыңар...» 16.55 Уругларга фильм. «Топинамбурлар». 2-ги сериязы. 18.00 Бистиң садывыс. 18.30 Медээлер. 18.45 Барымдаалыг фильм. 19.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 19.15 Мультфильм. «Сарбашкынның хааны четкерлерни ажып үнген». (КУР) 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.50 «Удур туржуушкун». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 01.55—02.35 «Египеттиң дүнелери». Фильм-балет.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 8 класс. Орус дылдар бижилгези. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Хлеб—бүгүдениң эгези. 10.55 Концерт. 11.10 Эрудиттерге шенелде мергежилге. 11.55 Фильм-концерт. 12.45 Хаак спорту. Делегей чемпионады. Трамплинден шураашкыннар. 13.30 «Үнер үенер, артист». Е. Ласько. 13.55 — 14.40 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Чүктешки». Телефильм. 15.55 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 4х10 км эстафета. Эр кижилер 18.15 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Тыва ТВ чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Чүс-чүс чылдарның дүвүнден: чаңчылдар болгаш амгы үе». Уран-чечен публицистиг программа.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.50 — 02.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо». (Москва)

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 Телефильм. 19.30 Бүгүдеге спорт. 19.45—20.00 Россияның парламент медээлери.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 15-те

«НАЙЫРАЛ»: «Патриот» (Мафия в океане) (АКШ, 16 харга чедир) 9.30, 11.20, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда. «Достигая невозможного» (Англия) 13.10 шактарда.

Видеозал: «Мастер ниндзя-2» 10.20, 12.20, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Да здравствует Серват!» 9.00, 12.20, «Жизнь и удивительные приключения Робинзона Крузо» 10.30, 13.50, «Путешествие в никуда (2 сериялыг) 17.30, «Налево от лифта» (Франция) 15.40, 20.10 (узаткан) шактарда.

Шагааже чалалга

Ленин шолунге 1991 чылдың февраль 15-те 12 шакта ай календарын ёзугаар Шагаа байырлалы болур.

ПРОГРАММАДА:

1. Хой чылды үдээн байырлал ёзулалы.
2. «Шагаа-91» деп театржыткан көргүзүг.
3. Эң эки кожамыктар болгаш йөрээлдер дээш конкурстар.
4. Национал идик-хеп конкурузу.
5. Тываның улусчу оюннарының болгаш ССРЭ улустарының оюннарының талазы-биле маргылдаалар.

Тиилекчилерни өртектиг шаңналдар болгаш белектер манап турар. Ол ышкаш национал чемнерни делгээр болгаш садар базар дириг мал-маганы садып-саарар.

Шагаа эрттирер оргкомитет.

СОНУУРГАКТАРГА

ЭМНЭЭР РЕСТОРАН

Мурнуу Америкада Перунуң Чимботе хоорайының чурттакчызы Хесус Кристобаль деп кижи моон мурнунда кызыл дус турган черге чаа ресторанны ажыткан. Аңаа кижилер чүгле чемнеңир эвес. харын кадыкшылын экижидер дээш хөйү-биле кээп турар: дус шынары сиңген ресторан өрээлдериниң агаары тыныштаар аарыг кижилерге таарымчалыг салдарны чедирип, баш аарыын чидирип, кадыкшылы кошкак кижилерниң ниити байдалын экижидип турар болган. Ынчаарга өрээлдерниң эм шынарлыг агаарын баксыратпас сорулга-биле ресторанга таакпылаарын ресторан ээзи шыгыы хораан.

700 МУҢ УЖУДУКЧУЛАР...

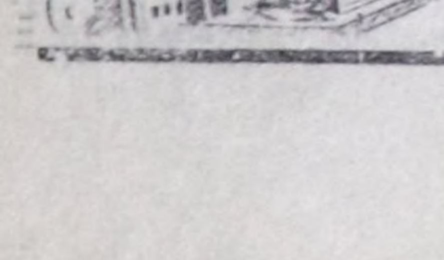
Американың Каттышкан Штаттарында амгы үеде хамааты ужар чүүлүнүң 700 муң ужудукчулары бар. Ынчаарга чер, хем, далай, агаар оруктарынга озал-ондактарның 40 хуузу чолаачыларның, биригээр чугаалаарга, транспорт аймаан башкарган кижилерниң арага ишкени-биле холбаалыг болуп турарын барымдаалааш, «Нью ингланд джорнэл оф медисин» деп эмнелге солуну шинчилел чорудкан. Агаар халавынга таварышкан америк самолеттарның 40 ужудукчуларының организминге арага аймаа чоораны илерээн.

ШИЛДЕ ЧАГАА

Австралияның соңгу-барыың девискээринде Левес мугулдурунга далай чалгыы шаандакы шагның аксы бөөшкүнүг шилин үндүр чалгыпкан. Оон иштинге ириир чыгаан саазын чораан. Магеллан экспедициязының далайжыларының бирээзи ийи чүс чыл бурунгаар Испанияның Кадис хоорайынга чурттап турган төреллеринге чагаа бижээш, шилге суп каан болган. Эртемденнерниң тодаргайлааны ёзугаар алырга, аалынга дириг ээп келиринге идегелин оскунганың далайжы төреллеринге бижээн.

(ПАРЛАЛГАДАН).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3.43.34 ◆ оралакчылары — 3.33.91; 3.34.17; ◆ приемная — 3.34.26. ◆ харыысалгалыг секретары — 3.34.92; ◆ оралакчылары — 3.45.93 Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3.36.82; 3.36.25 ◆ Советтер ажылының — 3.34.98; 3.41.23 ◆ улетпур — 3.34.49 3.36.73 ◆ кедээ ажыл агыйы — 3.41.16; ◆ культура — 3.39.15; 3.37.11; социал айтырыглар — 3.34.57; репортерлар бөлүү — 3.34.39; ◆ чагаа килдизи — 3.39.03; ◆ очулга — 3.34.93 корректорлар—3.37.11; ◆ үндүрүкчүлер — 2.27.41; ◆ солун келбейн барганда — 2.32.75; ◆ бухгалтерия — 3.43.41.

Солун вторник среда четверг, пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аңазы. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 55.